Э N3/2580
Лезг 2/чгч

А. С. ПУШКИН

ДУБРОВСКИЙ

ДАГЕСТАНСКОЕ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
МАХАЧКАЛА
1940

Всесоюзная
БИБЛИОТЕКА
имени
В. И. ЛЕНИНА
И-4951

Переводчик *М. Гаджиев*

Редактор *З. Эфендиев.* Отв. корректор *В. Зиядов.* Техред *Л. Жданович.*

Даггизд, № 62. Сд. в набор 2 марта, подп. к печ. 2 сентября 1940 г. Формат 60 x 92/16. (146 x 223). Объем 5¾ п. л. Тираж 1500, Даглит С-5410.

Гостипография им. Коминтерна и переплетная ф-ка „Красный переплетчик" Областного Объединения Издательств и Полиграфпромышленности в Ростове на Дону. Заказ 488.

I - КЬИЛ

Са шмуд йисан идалай вилик вичин именийрикай[1] сада куьгьне урус барин (агъа) Кирила Петрович Троекуров яшамиш жезвай. Адан девлетди, тІвар-ван авай асул-несилди ва чІехи ксарих галаз алакъа хьуни адаз вичин имение авай губернийра еке авторитет (гафунин атІун нуфузлувал), къазалмишнавай. Къуншияр адан кефиниз кІан хьайи лап жизви мурадризни шадвилелди къуллугъ ийиз гьазур тир; адан тІвар кьурла губернияДин чиновникар зурзадай; адан кІвал гьамиша, ван-сес ва гагьгагь еке къалмакъал алаз жери кефинин межлисриз шериквал ийиз, адан агъавилин буш, асайиш яшайишда ам машгъулардай малум йкъара лазим тир гьуьрмет гваз Покровский хуьруьз татуниз садавайни жуьрэт ийиз жедачир. КІвалин яшайишда Кирила Петровича кІел тавур инсандик жери вичин негьакьан амалар вири дуьздал акъуддай. Элкъвена вичин къваларив гвай вири шейэри эркинарна кстахарнавай, ам вичин къизмиш къилихдин вири туьнт гьевесриз ва вичин бегьем дар тир акьулдиз атай вири уюнриз тамам эхтияр гуз вердиш хьанвай. Беден жигьетдай авай алакьунар тежер кьадарда гужлу тиртІани, кьадардилай гзаф тІуьникди ам гьафтеда сад-кьвед сеферда нахуш жедай ва гьар няниз кефли яз жедай. Лежберрихъ ва вичин гьаятдин къуллугъчийрихъ галаз ада гзаф кІевиз ва вичин къилихдалди далди кефиниз кІандай ва пис рафтар ийидай.

Троекуроган гъамишалугъ пеше вичин ттум-кьил авачир мулкара къекъуьнар, яргъалди давам ийидай кефинин межлисар

---

[1] Имение — помещикдин кІвалер ва дараматар. ччилер, мулк.

ва женжелвилин уюнар тир хьи, и уюнарни ада гьар йкьуз цІийи-цІийибур акъуддай ва адет яз абруз вуж хьайитІани цІийи танишрикай сад къурбанд жедай; амма и уюнрин хурукай, са Андрей Гаврилович Дубровскийдлай алатайла куьгьне дустарни гьамиша хкатдачир. И отставкада[1] авай гвардиядин поручик Дубровский адан лап мукьва къунши тир ва идаз пуд къанни цІуд нефес крепостной лежберар авай. Лап виниз тир дережадин инсанрихъ галаз рафтар авунин къене гзаф такабурлу тир Троекурова Дубровскийдиз, идан агьвал юхсул тиртІани, гьуьрмет ийидай. Са вахтунда абур къуллугъдал юлдашар хьанай ва Троекуроваз адан характердин-тебиатдин сабурсузвал ва къатІивал тежрибадалди чидай. Дуланажагъдин гьал чІур хьана агъуз аватнавай Дубровский къуллугъдилай элячІуниз ва вичихъ амай хуьре секин хьуниз мажбур хьанай. И кар чир хьайила, Кирила Петровича адаз вичин куьмек теклифна, амма Дубровскийди адаз сагърай лагьана кесибдаказ ва чарадан хатурдик квачиз акъвазна. Са шмуд йис алатайдалай кьулухъ, отставкада авай генерал-аншеф[2] Троекуров вичин имениедиз хтана, абур чеб-чпиз акун хъувуна ва сад-садал шад хьана. Гьа чІавалай кьулухъ абур гьар йкъуз санал жедай ва вич хайидалай кьулухъ гьич садан кІвализни финиф вичиз лайих такур Троекуров простодаказ вичин куьгьне юлдашдин усал кІвализ фидай. Са бязи гьаларин къене абрун кьисметарни сад хьтинбур тир: кьведани ашкъидалди кІани папар къачунай, са тІимил вахтунлай кьведан папарни кьенай, кьведазни гъардаз са аял амукьнай — Дубровскийдин гада Петербургда тербияламиш жезвай, Кирила Петровичан руш бубадин вилин кІаник чІехи жезвай, идани мукьвал-мукьвал Дубровскийдиз лугьудай: «Яб це, стха Андрей Гаврилович эгер ви Володькадкай итим хьайитІа, ам луьт кесиб кІандатІа хьурай, за адаз Маша гуда». Андрей Гавриловича кьил галтаддай ва адет яз жаваб гудай: «Ваъ, Кирила Петрович» зи Володькадкай Мария Кириловнадиз гъуьл жедайди туш. Ам хьтин кесиб дворяниндиз са кесиб дворяниндин руш къачун ва кІвалин кьил хьун-кІстахдаказ хвенавай папаз приказчик хьунлай хъсан я».

Такабурлу Троекурованни адан кесиб къуншидин арада авай ихътин сад-садав кьунукьал вирида пехилвал ийидай ва,

---

[1] Отставка — къуллугъдилай элячІна хьунухь.

[2] Генерал-аншеф — XVIII векда урус армияда-кьушунда дяведин лап чІехи чинеркай сад я.

Кирила Петровича столдихъ ацукьна и къуншиди вичин фикир, ам кІвалин эесидин фикирриз акси къвезвани авачни къайгъудани кьун тавуна, дуьз ачухдиз лагьайла, абру и къуншидин жуьрэтдал таажубвал ийидай. Са бязибруз адалай чешне къачуз лазим тир муьтІуьгъвилин сергьатрай экъечІиз кІан хьана, амма Кирила Петровича абруз акІ кичІерар ганай хьи, ахьтин къастар ийиз кІан хьунухь абрукай гьамишалух хкуднай ва Дубровский виридаз тир закондилай къеце текдиз амукьнай. Бейхабардиз хатадай хьайи са вакъиади вири чІурнай ва дегишарнай.

Са сеферда зулун эвелда Кирила Петрович чуьлдиз гъуьрчез экъечІиз гьазур жезвай. Вилик квай йкъуз кицІербанриз ва уьзенгчийриз [1], пакаман сят вада гьазур яз хьухь лагьана, приказ ганвай. Алачухни кухня Кирила Петровича обед ийидай чкадал виликамаз ракъурнавай. КІвалин эесини мугьманар кицІерин гьаятдиз фена, ина вад вишелай виниз гуьрчег кицІер-тазияр ва тулаяр — чпин кицІин чІалалди Кирила Петровичан жумартвилиз шукур ийиз, тухвилин ва чимивилин къене яшамиш жезвай. Гьа ина штаб-лекарь[2] Тимошкадин гъилин кІаник кваз азарлу кицІериз азарханани ва хъсан жинсинин кчариз курцІулар хадай ва чпин курцІулриз тІуьн гудай отделениени авай. Кирила Петровича и гуьзел карханадал дамахзавай ва садрани вичин мугьманрин вилик идалди лавгъавал яцІу гаф тавуна тадачир, мугьманар лагьайтІа-абрукай гьар сад идаз гьич тахьайтІа са къад сеферда клигнавайди тир. Ам вичин мугьманрин юкьва аваз ва Тимошкани чІехи кицІербанарни галаз кицІерин тевледа къекъвезвай; гагь азарлубрун гьалдикай хабар къаз, гагь тІимил гзаф кІеви ва дуьз тир замечанияр ийиз, гагь вичиз чидай кицІериз вичин патав эвериз ва мегьрибанвилелди абрухъ галаз рахаз, ам бязи кунаширин (кицІерин демекрин) вилик акъваздай. Кирила Петровичан кицІерин карханадал гьейранвал авун, адан тариф авун мугьманри чпин буржи яз гьисабзавай, — анжах са Дубровскийди чуькьни ийизвачир ва ччин чІурнавай.

Ам гзаф кІеви гъуьрчехъан тир. Адан агьвалди адаз мумкинарзавайди анжах кьве тулани са тарха хуьн тир. Кирила Петровичан и еке гуьзел кархана акурла адавай са къадар пехилвал тавуна акъвазиз жедачир.

---

[1] Уьзенгчи — виликди помещикриз, ханариз абур акьахдайла балкІандин уьзенг кьуна акьадардай, эвичІайла балкІан кьуна хуьдай къуллугъчи.

[2] Лекарь — доктор.

— Вуна вучиз ччин чIурнава, стха, — лагьана жузуна адавай Кирила Петровича, — я тахьайтIа ваз зи кицIер хана бегелмиш жезавачни?

— Ваъ, — лагьана жаваб гана ада ччин чIуруз, — кицIерхана гзаф эерди я, — куь кицIериз хьтин дулалмишвал куъ инсанриз бажагьат ава.

КицIербанрикай садак хкIуна.

— Чна чи дулалмишвилелай, — лагьана ада, — аллагьдизни агъадизни шукур хьуй, шикаят ийизвач; ама гьакъикъат-гьакъикъат язва, са бязи дворяниндизни гьеле вичин кIвал инин гьи кунашдихъ (демекдихъ) хьайитIани дегишарнайтIа пис жечир. Адаз артухан тухвални жедай чимивални...

Вичин лукIран ихьтин жуьрэтлу гафар ван хьайила, Кирила Петрович кIевиз хъуьрена, адан гуьгъуьнал алаз мугьманарни, абру кицIербандин и зарафатар чпихъни галукъзавайди къатIанвайтIани, къагькъагьадалди хъуьрена. Дубровскийдин рангар дегиш хьана лацу хьана ва ада са гафни лагьанач.

И вахтунда Кирила Петровичан мукьув са зенбилда аваз цIийиз хайи курцIулар гъана. Ам гьабрал машгъул хьана, ада кьвед вичиз хкяна, амай курцIулар це батмишарун буйругъ авуна. И арада Андрей Гаврилович квахьна ва и кардик садан вилни хукIунач.

Мугьманар галаз кицIерин гьаятдай хтана Кирила Петрович нянин хуьрек нез ацукьна ва анжах гьа чIавуз, Дубровский такурла, адакай хабар кьуна. Къулугъчийри, Андрей Гаврилович кIвализ хъфена, лагьана. Троекурова гьасятда адахъ агъакъарун ва чарасуз элкъуьрна хкун буйругъ авуна. КицIерин гьунарриз къимет эцигунин къене тежриба авай ва гъавурдик квай ва гъуьрчен гьар са жуьредин гьуьжет гъалатI квачиз гьял ийидай Дубровский галачиз ам вичин уьмуьрда гъуьрчез экъечIайди тушир. Адан, гуьгъуьниз чукурай къуллугъчи мугьманар столдихъащукьнамаз хтана ва, бес, Андрей Гавриловича яб ганач ва адаз элкъвез кIан хьанач лагьана, вичин агъадиз хабар гана. Вичин адет тирвал ичкийри къизмишарнавай Кирила Петровичаз хъел атана ва а къуллугъчи, — Андрей Гавриловичаз, эгер вич исятда Покровский хуьруьз ксуз тахтайтIа, Троекуров вичихъ галаз гьамишалугъ хъел жеда лагь — лагьана мад кьвед лагьай сеферда ракъурна. Къуллугъчиди мад балкIандаллаз чкурна. Кирила Петрович столдхъай къарагъна, мугьманар ахъайна, ксуз хъфена.

Пака йкъуз адан эвелимжи суал им хьана: Андрей Гаврилович ина авани. Жавабдин эвезда адав пуд пIипI алаз кIватIнавай са кагъаз вугана; Кирила Петровича вичин писардиз[1], ам ван акъудна кIела, лагьана буйругъ авуна ва адаз и гафар ван хьана:

«Пара регьимлу тир зи государь[2]!

КицIербан Парамошка вичин тахсирдилай гъил къачун тIалабиз куьне зи патав ракъурдалди зун Покровскийдиз хкведач: адаз жаза гун ва я адан тахсирдилай гъил къачун зи эхтиярда ава, амма куь лукIарин ягьанатар кьабулиз кIандач заз, я куь патайни ягьанат кьабулдач за, вучиз лагьайтIа зун уюнбаз туш, кугьне дворянин я. — Идалай гуьгъуьниз къуллугъриз муьтIуьгъ яз акъвазнава зун.

Андрей Дубровский".

Гилан заманда авай этикетдалди[3] и кагъаз пара мярифатсуздаказ кхьенвайди яз жедай, амма и кагъазди Кирила Петровичак хъел кутурди — вичин чIалан тегьердин ва гафар туькIуьрунин къайдадин гъарибавилелди тушир, вичик квай метлебдалди тир.

— ГьикI, — лагьана гьарайна Троекурова, кьецIил кIвачер галаз меселай къудгъунна, — адан патав зи итимар тахсирдилай гъил къачун тIалабиз ракъурун, абруз жаза гунни абрулай гъил къачун адан эхтиярда хьунухь! Ада дугъриданни вуч фикирнава! Адаз вичи нихъ галаз кьил кьазватIа чизвани! Ингье тамаш за адаз... Яваш, шехьда ам зи гъиле, Троекуроган винел къарагъун гьихьтин кар ятIа чир жеди адаз!

Кирила Петрович, парталар алукIна, вичин адет тир гурлувилелди гъуьрчез фена, амма гъуьрч хъсан акъатнач. Михьиз йкъуз абруз тек са къуьр акуна, амни анжах кхунарнай, ва ягъиз тахьана катнай. Чуьлда алачухдик авур обедни хъсан хьанач, я гьар гьикI ятIани ам Кирила Петровичаз дадлуз акунач, ада ашпаз гатана, мугьманриз экъуьгъунар авуна ва элкъвена хъфидайла вичин вири гъуьрчен дестени галаз къастунай Дубровскийдин никIерай яна хъфена.

Са шмуд югъ алатна, кьве къуншидин арада хьайи

---

[1] Писарь — кхьинардайди.

[2] Государь — пачагь лагьай гаф я, куьгьне заманада гьуьрмет паталди гьакI кхьидай.

[3] Этикет — инал пачагьрин патав ва чIехи дережада авай дворянрин арада рафтарвилин, ацукьун-къарагъунин къайда ва форма.

душманвал секин хьанач. Андрей Гаврилович Дубровский ам авачиз-дарихмиш жез хьана ва ада вичин ажугъ ачухдиз лап намусдик хкIурдай гафаралди дуьздал акъудиз хьана хьи, и гафарни гьанин дворянрин гьакъисагъвилин куьмекдалди дуьзар хъувунваз ва гилиг хъувунваз Дубровскийдихъ агъакьиз хьана. ЦIийи са вакъиади меслегьат хьуниз авай эхиримжи умудни тергнай.

Дубровский са сеферда вичин мулкуна къекъзвай, къавах тамун гапIалдив мукьва жедайла, адаз якIв ядай ван ва са минутдилай ярх хьайи ттарцин чIакьракьдин ван хьана. Ада тамуз гьереканта ва ам архайиндаказ адан тамай кIарасар чнуьхзавай Покровский хуьруьн лежберрал расалмиш хьана. Ам акунамазди абур катиз башламишна. Дубровскийди вичин балкIанар гьалзавай кучерни галаз абрукай кьвед кьуна ва кутIунна вичин гьаятдиз хкана. Душмандин пуд балкIанни гьасятда гьа гъалиб хьайидан мал хьана. Дубровскийдик гзаф хъел квай: идалай вилик Троекуроване малум чапхунчияр тир итимри, чпин агъадихъ галаз адан дуствилин алакъа авайди чиз, адан мулкунин сергьятрин къене женжелвал авуниз жуьрэт ийидачир. Дубровскийдиз акуна хьи, гила абру и хьанвай къакъатункай къайивиликай хийир къачунва, ва дяведин гьакъиндай авай вири къайдайриз хилаф яз, ада вичин есирриз абру гьа вичин тамай атIана гьазурай тIваларалди тарс гуниз, балкIанарни вичин гьайванрин сиягьдиз яна кIвалахдал ракъурунiз къарар ганай.

И вакъиадин хабар лап гьа йкъуз Кирила Петровичахъ агъакьна. Ам вич-вичелай алатна ва хъел атай сифте минутайра адаз вичин гьаятдин вири къуллугъчиярни галаз фена Кистеневкадал (адан къуншидин хуьруьн тIвар гьам тир) гьужум ийиз, ам лап барбатIна пунай акъудиз ва помещикни адан усадьба[1] элкъуьрна кьуна басмишиз кIан хьанай. Ихьтин кьегьалвилер адаз са тежер хьтин зурба кар тушир. Амма са герендилай адан фикирар маса патахъ элкъвенай.

Залан камаралди залда, вилик физ кьулухъ элкъвез, къекъвезвайла, ам хатадай хьиз пенжердай клигна ва адаз къапудив акъвазнавай тройка[2] акуна: тумаждин шапка ва фриздин[3] шинел алай са гъвачIи итим арабадай эвичIна приказчик авай

---

[1] Усадьба — помещикдин кIвалер, дараматар галай чка.

[2] Тройка — инал пуд балкIан квай фургъун, файтун лагьай гаф я.

[3] Фриздин — векъи йисун парчадин.

кІвализ фена. Троекуроваз им заседатель[1] Шабашкин тирди чир хьана ва адаз эверун буюрмишна. Са минутадлай Шабашкин, Кирила Петровичан приказрал вил алаз, галамаз-галамаз юкь агъуз ийиз виниз хъийиз, еке гьуьрметдалди адан вилик акъвазна.

— Сагълугъ хьуй ви тІвар вуж тир, — лагьана Троекурова, — вун вучиз акъатна?

— Зун шегьердиз физвайди тир ваше превосходительство[2], жаваб гана Шабашкина, — ваше превосходительстводин приказ-затІ аватІа чирун патал Иван Демьянован патав атанай зун.

— Лап вахтунда атана, ви тІвар вуж я; заз вун герек я; къачу эрекь хъухъ, яб це.

ИкІ вич мегьрибанвилалди кьабулуни заседатель хушдаказ тажублу авунай. Ада эрекь хъванач, вичин вири дикъетдалди Кирила Петровичахъ яб акализ башламишна.

— Захъ са къунши ава, — лагьана Троекурова, — гъвачІи мулк авай са вагьши я; заз адавай имения къакъудиз кІанзава. Идан патахъай вуна гьикІ фикир ийизва?

— Ваше превосходительство, эгер гьихьтин хьайитІани са жуьредин документар аватІа ва я...

— Тапарарзва вуна, якъадаш, ваз документар вуч герек я. Аниз законар ава. Къуват ам я хьи, герек са эхтиярни, гьакьни авачиз имения къакъудин. Яваш кван садра. А имение са заманда чиди тир. Спицин лугьудай садавай къачурди тир, ахпа бубади ам Дубровскийдиз маса ганай. Гьа идакай са затІ галкІидай багьна жедачни?

— Четин я, ваше превосходительство; якъин хьи, и маса гунуг закондин къайдадалди авунай жеди.

— Фикир ая, якъадаш, хъсандаказ ахтармиша.

— Эгер, месела, ваше превосходительстводвай гьар гьи саягъдалди хьайитІани а куь къуншидвай адаз вичин имениядиз эсивал ийидай эхтияр гузвай чар жгъурна къачуз хьанайтІа, а вахтунда гьелбетда...

— Зун гъавурда ава, амма хьанвай бала гьам я ман, кІвалери цІай кьур чІавуз адан кагъазар вири кана.

---

[1] Заседатель — крепостный девирда суддин член.

[2] Ваше превосходительство — виликди генералдив, чІехи чиновникрив рахадайла агъуз тирбуру абрун тІварцІин, фамилиядин еринда гьуьрмет патал гьакІ лугьун лазим тир.

— ГьикI, ваше превосходительство, адан кагъазар кана! Квез мад адалай хъсан вуч ава, — акI хьайила законралди кар аквадай эхтияр це заз, са шакни авачиз куьн тамамвилелди куь метлебдихъ агъакьда.

— Вуна гьакI фикирзавани? Амма клиг гьа. За ви гьакъисагъвилик умуд кутазва, вахъ зи патай разивал агъакьунизни инанмишвал ийиз жеда вавай.

Шабашкин, белки ччилив агъакьдалди юкь алгъурна икрам авуна, экъечIна квахьна, лап гьа йикъалай и къаст авунвай кардин патахъай къайгъу ийиз экъечIна ва, адан зирингвилин нетижада, дуьм-дуьз кьве гьафтедлай Дубровскийдихъ, Кистеневка хуьруьз вичи эесивал авунин гьакъиндай лазим тир жавабарни гваз тадиз ша лагьана шегьердай теклиф агъакьна.

Ихьтин бейхабар суалдал тажублу хьайи Андрей Гавриловича лап гьа йкъуз чарчелди бегьем туьнг жаваб гана, идан къене ада Кистеневка хуьр вичел вичин буба кьейила гьалтайди я, вичи адаз ирсинин эхтиярдалди эесивал ийизва. Троекуроваз ина талукь тир са карни авач ва вичин и мулкунин патахъай къерехдай масада кьадай гьар са жуьредин дяве чалкечирвал ва жуликвал я лагьана малумарнай.

И кагъазди заседатель ШабашкинанрикIиз гзаф хуш эсер авунай. Адаз акуна хьи, сад лагьайди, Дубровский суддин крарин гъавурда тIимил ава, кьвед лагьайдини, акьван туьнт ва кьулухъ-вилик клиг тийир ахьтин инсан адаз лап хийир тушир гьалда ттун четин кар туш.

Заседательдин суалдиз эердиз секинвилелди клигайла, Андрей Гавриловичаз абруз бегьемвилелди жаваб гун лазим тирди акуна. Ада са бегьем яргъи чар кхьена, амма гуьгъуьнлай им бес тушир ди малум хьана.

Кар яргъал физ башламишна. Вичин гьакьвилихъ инанмиш тир Андрей Гавриловича идан патахъай тIимил къайгъу чIугуна, адаз вичин къваларив пул чкIуруниз я ашкъини, я мумкинвални авачир ва, чернилрин тайифади[1] маса намусдал виликди ам вич хъуьредайди тиртIани, вич фитнедиз къурбанд жеда лагьай фикир адан акьулдиз къвезвачир. Троекуровал гьалтайла, вичи башламишай кардал вич винел акьалтунин патахъай гьадани къайгъу тIимил ийизвай, — адан патахъай, адан тIвар-

---

1 Чернилрин тайифа — куьгьне суддин къуллугъ эгьлияр.

цIелди кар аквaз, судьяйриз кичIерар гуз, абур маса къачуз ва гьар са жуьредин законриз чIурукIани дуьзни манаяр гуз, къайгъу ийизвайди Шабашкин тир. Гьар гьикI ятIани 18... йиса, февралдин 9 лагьай йкъуз, Дубровскийдихъ шегьердин полициядлай данни, яни поручик Дубровскийдинни генерал Троекурован арада дявелу тир имениедин гьакъиндай... земский судди акъуднавай къарардихъ яб акалун патал ва адал разивилин ва я разисузвилин къул чIугун патал гьа суддиз атун теклифзавай чар агъакьна. Гьа йкъуз Дубровский шегьердиз фена, рекье адахъ Троекуров агъакьна, алатна фена. Абур сад-садаз такабурвилелди клигна, Дубровскийдиз вичин муьддядин ччина ажугълу хъвер аваз акунай.

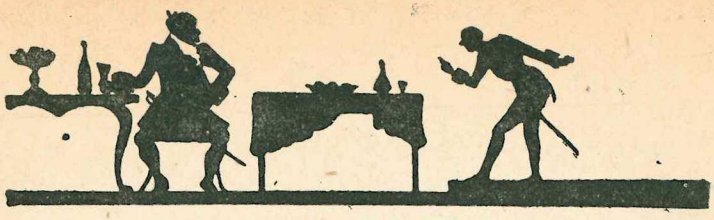

II-КЬИЛ

Шегьердиз атана, Андрей Гаврилович таниш купецдин[1] кІвала акъвазна, йиф гъана акъудна ва пака йикъан экуьнахъ уездный суддин дуванханадиз фена. Ина адаз садани фикир ганач. Адан гуьгъуьнлай Кирила Петровични атана, писарар къарагъна ва абру чпин къелемар япарик кутуна, членри ам еке яйтахвилин гьуьрметдалди къарушламишна, адан чиндиз, яшаризни ва екевилизни гьуьрметна, адаз стулар теклифна, ам ракІар ачухдиз ацукьна, — Андрей Гаврилович цлахъ агалтна кІвачел акъвазна, — дерин секинвал гьатна, секретарди, ачух ванцелди суддин къарар кІелиз башламишна.

Русьда[2] чахъ вичиз эесивал авуниз гьич са гьуьжетни алачир эхтияр авай имение чи гъиляй гьиҳьтин къайдайралди акъатун мумкин ятІа, гьа къайдайрикай сад акун гьар низ хьайитІани хуш жеди лагьана гумандалди чна ина а къарар гузва.

18... йисан февралдин... йикъа К... уездин суд генерал — аншеф Кирила Петрован хва Троекуроване мулк тир — ... губернияда Кистеневка лугъудай — хуьре авай ва вичени.... чан эркек инсанар, векьин чкайрикай ва маса мулкаркай ибарат... десятин ччил авай имениедиз гвардиядин поручик Андрея, Гаврилован хци, Дубровскийди батІулвилелди эесивал авунин гьакъиндай кардиз клигна. И кардикай малум жезва: винихъ къалурай генерал-аншеф Троекурова 18... йисан июндин 9-да суддиз тавакъудин чар-арза гана, 17...йисан августдин 14-йикъа гьа заманда... наместникдин дуванханада провинциальный секретарвиле къуллугъ ийизвай, вичин регьметлу бубади—ковалер тир Пётр Ефиман хци Экурова канцелярист Фадей Егорован хцивай Спицынавай... округда винихъ къалурай Кистеневка

---

1 Купец — савдагар.

2 Русь — куьгьне Россия.

хуьревай имение, и хуьруьзни а вахтунда ревизиядалди Кистеневский къазмаяр лугьудай, 4-ревизиядин чІавуз ана авай... ччан эркек инсанарни абрун вири лежбервилин шейъ — мални галаз, усадьбани, цадай ва цан тийидай ччилни, тамарни, векьин чкаярни, Кистеневка лугьудай вацІа балугъар кьунни галаз, ва гьа имениедиз талукь тир вири мулкарни ва агъадин кІарас кІвалерни ва, эхирки, адал вичин бубадлай, дворянрикай тир урядник Егор Терентеван хцелай Спицыналай гьалтай шейэркай затІни кеми тушиз вири, инсанрикай са ччанни, ччиликай са черекни тун тавуна, 2,500 м. къиметдихъ маса къачунай хьи, идан гьакъиндай лап гьа йкъуз... суддин палатада кагъазни авунай, ва вичин буба гьа чІавуз августдин 26 лагьай йкъуз К...земский судди эесивиле тастикь авунвай мулк адал тапшурмишнай лугьуз малумарна. Эхирни 17...йисан сентябрдин 6 лагьай йкъуз адан вичин буба аллагьдин эмирдалди кьена, амма вич, генерал аншеф Троекуров, 17...лагьай ийсалай, белки, лап гъвачІи чІавалай дяведин къуллугъдал хьана ва гзаф вахтара маса уьлкейра дявейра хьана, гьавиляй адахъ я вичин буба кьиникькай ва я адалай амукьай имениедкай хабарар агъакьун мумкин хьаначир. Гила гьа къуллугъдай михьиз отставкадиз экъечІайла ва вичин бубадин... ва... губернийра, К..., П... ва Г... уездра, жуьреба-жуьре хуьрера авай, вири 3.000 ччандив агъакьна инсанар авай именийриз хтайла, адаз жгъанва хьи, гьа именирикай винихъ къалурай имениедиз... ччан, ччил ва мулкарни галаз винихъ къалурай гвардиядин поручик Андрей Дубровскийди гьич са вичин кІвачихъ мягькемардай чарни авачиз эесивал ийизва, гьаниз клигна ада и арзадихъ вичин бубадиз ам маса гайи Спицына гайи гьакъикъи кагъазни гилигна тавакъу ийизва хьи, герек винихъ зикир авур имение батІул яз эесивал ийизвай Дубровскийдвай къахчуна, талукъ тирвал михьиз вичин Троекуроган, эхтиярдиз къахкун, батІул яз адаз эесивал авуниз, адалай къведай доходрикай менфят къачуниз клигна, ибрун гьакъиндай лазим тир чирун авурдалай кьулух, адавай, Дубровскийдвай законралди къведайди къахчун ва гьадалди вич, Троекуров рази ийин...

...Судди къарар эцигзава: винихъ къалурай имение... ччан, ччил ва маса мулкарни галаз, исятда авай гьалда, адан гьакъиндай суддив вугай маса къачур чарчелди генерал — аншеф Троекуроган кІвачихъ тастикь ийин; гвардиядин поручик Дубровский адакай хийир къачунвай яргъа авунин ва адан чка-

дал эесивиле г. Троекуров эцигунин, гьадал ирсинай гьалтайди яз, гьадан менфятдиз къахкунин патахъай ...земский суддиз приказ ийин...

Секретарь кисна, заседатель къарагъна ва ада лап кьил агъузна гьурметдалди Троекуровахъ элкъвена, адаз а чарчел къул чIугун теклифна, шадзавай Троекуровани, адавай къелем къачуна, суддин къарардин кIаник вичин тамам разивилин къул чIугуна.

Нубат Дубровскийдинди тир. Секретарди кагъаз адан патав тхван, амма Дубровский, кьил агъузна чIарни юзан тейизхьана.

Секретарди вичин теклиф текрар авуна, вичин тамам ва халис разивилин ва я, эгер белки вичин патав вич гьахълу яз аквазватIа ва закондалди эцигнавай вахтунда лазим чкадиз апелляция[1] гун къаст ятIа, вичин ашкара разисузвилин къул чIугун тIалабна. Дубровский киснавай. Сад лагьана ада кьил хкажна, вилери цIарцIар гузвай, ада кIвач ччилел гьалчна, секретарда акI гужлуз эцянай хьи, секретарь ярх хьана, ахпа ада чернилница къачуна заседательдал гьалчна. Виридан вегьле къакъатна. «ГьикIа! Аллагьдин клисадиз гьуьрмет тийин. Квахь! хамрин тайифа[2]». Ахпа Кирила Петровичахъ элкъвена давам авуна: Ван хьайи кар яни, ваше превосходительство, кицIербанри кицIер аллагьдин клисадиз тхузва. КицIери клисада чамарар язава. Яваш квез за чирди!». Къалдин ванцел сторожар кIватI хьана, абру са гужуналди ам кьуна. Ам къецел акъудна алерра акьадарна абру. Адан гуьгъуьнлай, гуьгъуьна вири судни аваз, Троекуровни экъечIна. Дубровский сад лагьана дели хьуни адан фикирдиз гужлуз эсер авунай ва адан вич винел акьалтунин шадвал зегьерламишнай. Адан патай жедай разивилик умуд кутунвай судьяйрихъ адавай са хуш гафни агъакьначир. Ам гьа йкъуз элкъвена Покровскийдиз хъфенай. Амма Дубровский месе къатканвай: бахтунай лап тамам ава тушиз хьайи докторди адалай иви хъачуна, адал зилияр шпандин тIветIвер[3] эцигна. Нянихъ адаз жизви регьат хьана, азарлуди вичин акъулдал хтана. Пака йкъуз ам белки гьич вичинди язамачир Кистеневкадиз хутахна.

---

[1] Апелляция — суддин къарардилай маса виниз тир идарадиз гудай арза.

[2] Хамрин тайифа — экъуьгъай гаф я.

[3] Шпандин тIветI — пепедин са жинс я, виликан заманда ишлемишдай.

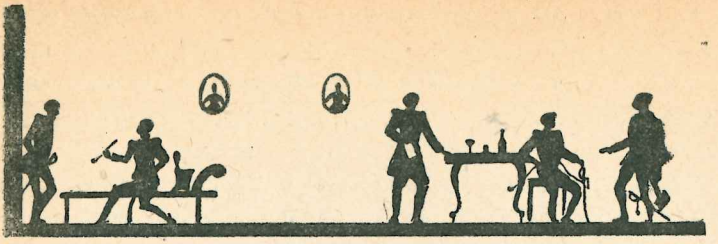

III-КЬИЛ

Са кьадар вахт фена, амма фагъир Дубровскийдин гьал гъеле пис язамай. Дугъри я, деливал акьалтунар мад жен хъийизмачир, амма ам акваз-акваз къуватдай аватна зайиф жезвай. Адан рикIелай вичин виликан кеспияр алатнавай, ам вичин кIваляй тек-бир экъечIдай ва суткайра кьиляй-кьилиз фикирдик жедай, — са вахтунда адан гададиз къуллугъар авур регьимлу къари Егоровнадкай гила адаз няня[1] хьанвай. Ам адахъ аялдихъ хьиз гелкъведай, ада адан рикIел хуьрек недай ва ксудай вахт гъидай, адаз хуьрек гудай, ам ксуз къатхурдай. Андрей Гаврилович секиндиз адаз муьтIуьгъ жедай ва адалай гъейри маса садахъ галазни адан алакъа авачир. Ам вичин крариз, майишатдин серенжемриз фикир гудай гьалда амачир, гьавиляй Егоровнадиз и вири краркай гвардиядин пияда полкаркай сада къуллугъ ийизвай ва а вахтунда Петербургда яшамиш жезвай жегьил Дубровскийдиз хабар гунуг лазим акунай. Гьа саягъ, харжияр кхьидай тафтардай са чар акъудна, ада Кистеневкадин кIел-кхьин чидайди тек-са вич тир ашпаз Харитонав вичи лугьуз са кагъаз кхьиз тунай ва им гьа йкъуз шегьердиз почтадиз ракурнавай. Амма кIелдай кас чи повестидин гьакъикъи геройдихъ[2] галаз таниш ийидай вахт я.

Владимир Дубровский кадетский корпусда тербияламиш хьанай ва анай корнет яз гвардиядиз акъуднай; ам эердиз хуьнин патахъай адан бубадиз са затIни гьайиф атаначир, гьавиляй жегьил итимдихъ кIваляй вичи умуд кутун лазим тирдалай гзаф агъакьзавай. Вич гзаф пул серф ийидайди ва маш-

---

1 Няня — аял хуьдай, аялриз клигдай паб.

2 Герой — инал повестда къалурзавай кардин къене лап кьилин роль къугъвазвайди вуж ятIа гьам лагьай гаф я.

гьурвилел рикI алайди яз, ам вичин кефиниз кIандай крар ийиз девлетлуз яшамиш жезвай; къвезмай гьалдикай къайгъу чIугван тейиз ва фад-геж кесиб жегьилвилин рикIин хиял тир девлетлу свас жедайвилик умуд кваз, ам карт къугъвадай ва ада буржар кьадай.

Са сеферда нянихъ, адан кIвала диванрал агалтна ва адан кагьрабадин муштук галай къальян чIугваз са кьадар офицерар ацукьнавайла, адан къуллугъчи Гришади гъана са кагъаз вугана, идан винел алай кхьинри ва печатди гьасятда жегьил итим лап таажублу авуна. Ада тадиз ам ахъайна ва агъадихъ галай гафар кIелна:

«Чи агъа, Владимир Андреевич! За, ви кьуьзуь няняди, ваз бубадин гьалдикай хабар гуниз жуьрэт авуна. Адан гьал гзаф пис я, гагь-гагь вич-вичелай алатиз рахада ва йкъуз гьамиша кIамай аял хьиз ацукьна жеда, — амма диривалин кьиникь аллагьдин эхтиярда ава. Вун чи патав хъша, зи кард, чна ваз Певочный станциядал балкIнарни ракъурда. Чун Кирила Петрович Троекуровав къахкуз земский суд къвезва лугьудай хабар ава, вучиз лагьайтIа чун гьаданбур я лугьуда, амма чун лап бинедлай куьбур я ва чун хайидалай кьулухъ чаз ам ван хьайиди туш. Вун Петербургда аваз хьайила вавай идан патахъай пачагь-бубадиз хабар гуз жедай, ада чак кяз тачир.

Ви вафалу лукI яз акъвазнава зун, няня.

Орина Егоровна Бузырева"

Гришадиз зи дидевилин хийир-дуа ракъурзава за, ада ваз хъсан къуллугъ ийизвани? Чина марфар къваз им кьвед лагьай гьафте я, Миколиндин — йкъуз нехирбан Родяни кьена.

Владимир Дубровскийди и бегьем ттум-кьил авачир цIарар са шмуд сеферда рикIик къала-булух кваз кIелна. Ам лап гъвачIизамаз адан диде кьенай ва, гьич вичин бубани тийижир чIавуз, адан яш 8 йис тирла Петербургдиз гъанай; гьакI ятIани адаз буба гзаф кIандай ва хзандин арада жедай секин уьмуьрдикай адавай гьикъван тIимил лезет къачуз хьанайтIа, гьакьван гзаф адаз а хзандин арада жедай уьмуьр кIандай.

Вичин буба гъиляй акъатунин фикирди адан рикIиз залан азаб, тIарвал гузвай ва кесиб азарлудан гьалди, и гьални ада вичин няндин кагъаздикай фагьумнавай, адак гзаф кичIерар кутазвай. Ада вичин буба къайгъу ийидай кас авачир са яргъал хуьре, кIамай къаридинни гьаятдин къуллугъчийрин гъиле кадарна тунвайди, адал са бедбахтвал атунин кичIевал авайди

ва санхъайни куьмек авачиз бедендинни руьгьдинни азабрин къене ччан акъатзавайди вичин хиялдиз гъанвай. Владимир вичи бубадин гьакъиндай тежер хьтин къайгъусузвал авуна лугьуз вич мезенбет ийизвай. Адахъ фадлай са хабарни агъакьнавачир ва ада ам масанриз фенва жеди ва я майишатдин къайгъуйрик ква жеди лугьуз, адакай хабар кьун гьич фикирдизни гъаначир.

Ада бубадин патав хъфиниз ва, нагагъ адан азарлувилин гьалди вич гьана хьунухь истемишиз хьайитIа, къуллугъдай экъечIуниз къарар ганай. Адан рикIин секинсузвал акуна юлдашар хъфена. Владимира вич ялгъуз амукьайла, муьгьлетдин патахъай арза кхьена, къальян чIугваз башламишна, ам дерин фикиррик акатна.

Лап гьа йкъуз ада муьгьлетдин патахъай къайгъу авуна ва кьве йкъалай ам вичин вафалу Гришани галаз почтунин арабада аваз рекье гьатна.

Владимир Андреевич Кистеневкадихъ элкъведай станциядив мукьа жезвай. Адан рикI вичин кьилел къведай хажалатдин фикирривди ацIанвай, адаз буба ччан аламаз акван тейиз кичIезвай, ада вичиз хуьре жедай уьмуьрдин перишанвилин шикил — баябанвал, инсанар авачирвал, кесибвал ва вич кIусни гъавурда авачир крарин патахъай къайгъуяр—ибур вири вичин хиялдиз гъизвай. Станциядал атана, ам смотрительдин[1] патав фена ада адавай балкIанар тIалабна. Смотрительди адавай, ам гьиниз фидайди я лагьана жузуна ва Кистеневкадай ракъурнавай балкIанар адаз клигиз акъвазна кьуд лагьай югъ я лагьана малумарна. Са герендилай Владимиран мукьув са заманда ам тевледа къекъуьрай ва адан гъвачIи тайчадиз клигиз хьайи кьуьзуь кучер Антон атана акъатна. Ам акурла Антонан вилериз накъвар хъиткьинна, ада лап ччилив кьван алгъана салам гана, кьуьзуь агъа гьеле сагъ я, лагьана ва балкIанар кутIуниз чукурна. Вичиз теклиф авур завтракдикай Владимир Андреевича отказна ва рекье гьатиз гьерекатна. Антона ам хуьрерин къерехрай фенвай рекьерай хутахна ва рекье абрун арада эхтилатар башламиш хьана.

— Лагь кван, ваз минет я, Антон, зи бубадин Троекуровахъ галаз авай кар вучтинди я?

— Аллагьдиз чир хьуй, ччан Владимир Андреевич. Заз ван хьайивал агъадин Кирила Петровичахъ галаз акьунар хьана,

---

1 Смотритель — инал почтунин станциядин кьилел алайди.

адани, гзаф вахтара вичин судья вич ятIани, суддиз арза гана. Агъайрин кардик акахьун чун хътин лукIарин кар туш, амма валлагъ, куь буба негьакь Кирила Петровичан аксина фена, къамчидалди якIун техв кукIвариз жеч гьа.

— Аквадай гьаларай, а Кирила Петровича ина вичиз вуч кIан хьайитIани гьам ийизва ман?

— Малум кар я хьи, агъа, — заседатель ада копекдайни къазвач, исправник адан буйругъар тамамардай алад-хъша я, агъаяр адаз къил агъуз ийиз икрамар ийиз къведа; ам язни гьакI я, хуьрек гудайд хьайила, — адаз недай вакIр жгъидай адет я.

— Ада чавай имение къакъудзава лугьуда, дуьз яни?

— Агь, агъа, чазни гьахьтин ван хьана. И къара Покровский хуьруьн пономарди[1] чи старостадин аялдал тIвар эцигдай чкадал лагьана: бес я куь гьакI гьавайи къекъвейди, яваш садра, Кирила Петровича гъиле кьада куьн, чатун устIар Микитади адаз икI лагьана: бес — я, Савелич, къавум пашманармир, мугьманрин кефи чIурмир: Кирила Петрович вич вичиз я, Андрей Гавриловични вич вичиз я, чун лагьайтIа, чун вири аллагьдинни пачагьдинбур я; чарадан сив цваз жедай затI туш.

— АкI хьайила, квез Троекурован эхтиярдиз кечмиш хьун кIанзавач ман?

— Кирила Петровичан эхтиярдиз! Аллагьди вичи хуьрай— ана адан вичинбруз писзава, чараданбур гьатайла ада ийидайди анжах абрулай якни хам алажун я. Ваъ, — аллагьди Андрей Гавриловичаз яргъалди сагъвал гурай, амма кар я, аллагьдин эмирдай ам ажал агъакьна кьейитIа, чаз чун хуьдайди тир валай башкъа са касни герек туш. Вуна чун чарадан гъиле твамир, чун ви далудихъ жеда.

И гафар лагьана Антона къамчи галтадна, вожар юзурна адан балкIанрини юрт авуна чукурна.

Кьуьзуь кучердин вафалувили эсер авур Дубровский кис хьана ва вичин фикиррик акатна. Са сятинлай виниз хьиз алатна сад лагьана Гришади. — Ингье Покровский! — лагьана гьарайна ам ахварай авудна. Дубровскийди къил хкажна. Ам гегьенш вирин къерехдай физвай; и виряй авахьзавай хвал яргъай тепейрин арадай къекъвез-къекъвез фенвай. А тепейрикай садал къацу къалин тамун винелай зурба къванцин кIвалерин къацу къав ва къубба, муькуь тепедал вад пипIен клисани куьгъ-

[1] Пономарь — клисадин къуллугъчийрикай гъвачIи са къуллугъчи.

не зенгер ядай чка хкаж хьанвай, къваларив чкІана салар ва къуяр галаз хуьруьн кІвалер гвай. Дубровскийдиз и чкаяр чир хъхьана, гьа тепедал вичелай къве йиса гъвачІи тир ва гьеле гьа чІавуз амаз гуьзел жедайди ашкара тир Машадихъ галаз вич гьикІ къугъваз хьанайтІа адан рикІел хтана. Адаз Антонавай адакай жузаз кІан хьанай, амма са жуьредин регъуьвили ам акъвазарнай.

Агъадин кІвалерив агъакьайла адаз багъдин ттарарин арадай далдадик акатиз хкатзавай лацу парталар акуна. И чІавуз Антона балкІанрик къамчи кяна ва, файтунчийрик хьиз хуьрерин кучеррикни квай дамахдиз табийвал авуна, муькъвелай ва хуьруьн патавай жезамай кьван зарб гьална. Хуьряй экъечІна абур тепедал акьалтна ва Владимираз къавах ттарарин там, чапла патахъ ачух чкадал яру къав алай рагъул гъвачІи кІвалер акуна; адан рикІ хъуткъуниз башламишна. Вичин вилик адаз Кистеневка ва бубадин кесиб кІвалер аквазвай.

10 минутадлай ам чпин кІвалерин гьаятдиз гьахьна. Ам элкъвена вичин къвалав гвай чкайриз, шейэриз гафаралди кхьиз тежер хьтин рикІин теспачавиликди клигна. Адаз вичин ватан такуна 12 йис хьанвай. Вуч гьана авай чІавуз жугъунин патав акІурай къавахрикай гила чІехи хьана гзаф хилер алай кьакьан ттарар хьанвай. Са заманда, чпин арайрай гьамиша дикъетдалди шиткидай гьаркьуь рехъ фенвай цуьквер цанвай кІалубрин пуд чкадалди безетмишнавай гьаят гила галтІам алай балкІан ахъайнавай, ягътавур векьин чкадиз дуьнмиш хьанвай. КицІер элуькьиз башламишнавай, амма Антон чирхьана абур секин хьана ва къалин чІар алай ттумар галтадиз акъвазна. Къуллугъчияр жедай кІвалерай вири гьаятдиз акъатна, абру гзаф къал алаз чпин шадвал малумариз агъа элкъуьрна кьуна. Абрун кІеретІдин юкьвай адавай са гужуналди экъечІиз хьана ва ада эски хьанвай болкондик зверна. Дегьлизда адан вилик Егоровна акъатна ва вичи хвейидан гарданар кьуна шехьна.

— Сагърай-сагърай, няня, — лагьана ада регьимлу къари вичин рикІихъди чуькьвена, — буба гьикІ хъана, ам гьина ава? Ам гьикІ ава?

Гьа и минутада залдиз, са гужуналди кІвач кІвачив гъиз, халат ва кьилел тесек алаз, ччиниз цлан ранг янавай, яхун ва кьакьан буйдин къужа гьахьна.

— Хваш-гелди, Володька! — лагьана ада зайиф ванцелди. Владимирани еке ашкъидалди вичин бубадин гардан кьуна.

Шадвили азарлудаз къадардилай артух эсер авуна, ам зайиф хьана, кІвачер татаб жез башламишнавай нагагь хци къуначиртІа, ам ярх жедай.

— Куьн меселай вучиз къарагъна, — лагьана адаз Егоровнади, вичивай кІвачел акъвазиз жезвач, вичизни инсанар фидай чкадиз физ кІанда.

Къужа кІвализ хутахна. Ам гададихъ галаз эхтилатар ийиз алахъна, амма адан кьиле фикирар сад-садак акахьзавай ва гафарин арада са алакъани авачир. Ам кис хьана ва муьргуьдиз фена суст хьана. Адан гьалди Владимираз гзаф эсер авуна, Владимир ам ксанвай кІвале секин хьана ва ада вич бубадихъ галаз текдиз тун тавакъу авуна. КІвале авайбур, адаз муьтІуьгъ хьана, ахпа вири Гришадал элкъвена, абру ам къуллугъчийрин кІвализ тухвана, ина гьар са жуьредин хатурралди хуьруьн саягъда къунагъламишна, суалралди ва хвашгелдийралди ам чандивай авуна.

Недай затІар булалай
стол дин чкадал гроб ала[1].

IV-КЬИЛ

Вич хтайдалай кьулухъ са шмуд югъ арадай фейила, жетьил Дубровскийдиз крар гъиле кьаз кІан хьанай, амма адан буба лазим тирвалґ гъавурдик кутаз жедай гьалда авачир, — векил Андрей Гавриловичахъ авачир. Адан кагъазар ахтармишайла, адаз заседательдин эвелимжи кагъаз ва гьадаз кхьенвай черновой[2] жаваб жгъана — и кагъазрай адахъ а дяведин гьакъиндай са ачух тир малумат агакьнач ва ада, кардни гьакьвилихъ умудлу хьана, эхирда жедай нетижаяр гуьзлемишиз акъвазун къарардиз къачунай.

И чІавуз Андрей Гавриловичан гьал сятинлай сятина пис жезвай. Мукьа ам рекьидайди Владимираз чир хьанвай ва лап аялдин гьалдиз атанвай къужадин патавай ам къекъечІдачир.

И арада арза гуниз эцигнавай вахтни алатна, апелляцияарза ганач. Кистеневка Троекуроваз хьана. Шабашкин адан паталґ икрамар мубаракар ийиз ва цІийиз къазалмишай имениедиз эесивал авунив ам вич мус эгечІдатІа ва я ада а кардиз масадаз викилвал гудатІа вахт тайинарун тавакъу ийиз атана. Кирила Петровичак къаришлугъвал акатна, тешвишда гьатна. Темягькарвал адан тІебиатдик квай кар тушир, кьисас къахчуз кІанхьуни адав кар яцІа тваз тунай, аданґ инсафди идал разисузвал ийизвай. Вичин муьддя-жегьил девирдин куьгьне юлдаш

---

[1] Державина кхьей „На смерть князь Мещерского“ шиирдай са цІар я.

[2] Черновой — къара, яни сифте авунвай, вичик дуьзар хъувур, чІурай чкаяр квай кхьин; ам ахпа михьивилелди кхьена маса чарчиз акъудда.

гьи гъалда авайтIа адаз чизвай, вич винел акьалтуни адан рикI шадарнавачир. Ам Шабашкинав, акурдан зегьле къакъатдайвал дегьшетлуз клигна, адаз сеперар гунин патахъай са галкIидай кардихъ къекъвена, амма са бегьем багьна жгъун тавуна, ада ажугълуз адаз лагьана:

— Квахь инлай, вахъ галаз рахадай мажал авач заз.

Адак хъел кваз акуна, Шабашкина, адаз икрам авуна, тадиз экъечIна хъфена. Кирила Петровича, лагьайтIа, вич ялгъуз амукьайла, и кьиляй а кьилиз а кьиляй и кьилиз къекъвез, уьфтуьнай «Гром победы раздавайся»[1] лугьудай манидин макьам ягъиз башламишна хьи, им гьамиша адан фикиррик тежер кьадар теспачавал къала-булух акатунин лашан тир.

Эхир ада вичиз кьезил файтон кутIунун буйругъ авуна, чими жедайвал алукIна (им сентябрдин эхир тир) ва файтон вичи гьална, кучер галачиз гьаятдай экъечIна.

Са тIимил вахтунлай адаз, Андрей Гавриловичан гъвачIи кIвалер акуна, гьасятда адан рикI сад-садаз акси тир чувствойривди, фикирривди ацIана. Къахчур кьисасди ва агъавал ийиз кIанивилин чувстводи са кьадар дережада хъсан фикирар басмишнайтIани, эхир хъсан фикирар венел акьалтна. Ада вичин куьгьне къуншидихъ галаз меслят хьуниз, адан мал-мулк адахъ элкъуьруналди гьич хъел хьунин эсерни тунтавуниз къарар ганай. И хъсан къастуналди вичин рикIиз регьетарна, Кирила Петрович, файтон зарб юрта аваз вичин къуншидин кIвалералди гьална, дуьз гьаятдиз гьахьна.

И вахтунда азарлу Андрей Гаврилович вичин ксудай кIвалин дакIардив ацукьнавай. Адаз Кирила Петрович чирхьана, адан ччинин рангар михьиз дегиш хьана, чIулав тав алай къумралвилин чкадал адан ччиниз хъпивал атана, вилери цIар-цIар гана, адай гъавурда акьан тийидай сесер акъатна. Гьанал мукьув хьиз майишатдин тафтаррихъ ацукьнавай адан хва кьил хкажна клигна ва адан гьал акурла гьейран хьана амукьна. На чагъда такIанвиливди ва хъилевди ацIанвай ччиналди малумарна гьаятдал тIуб туькIуьрна. Ада креслодилай къарагъиз кIанз вичин халатдин ценер тадивилелди хкажна кIватIна, ам са тIимил виниз хкаж хьана ва сад лагьана агъуз ават хъувуна. Хци тадиз вегьена ам кьуна, къужа я гьис амачиз, я нефес акъат тейиз къатканвай: ам фалужди янавай.

---

[1] Гром победы раздавайся — гъалибвилин гужлу ван хкаж хьухь, гьарнихъ чукIукI.

— Тади ая, тади ая, шегьердиз доктор гъиз алад! — лагьана гьарайна Владимира.

— Кирила Петровича вун хабар кьазва, — лагьана кІвализ гьахьай къуллугъчиди.

Владимир адаз ажугъламиш хьана пис клигна.

— Кирила Петровичаз лагь, вич исятда инай экъечІна квахьрай, тахьайтІа за вич инай чукуриз тада. Алад!

Къуллугъчи вичин бариндин приказ тамамариз шаддаказ фена. Егоровнади мягьтелвилалди кап-капал гьалчна, шуькІуь-ванцелди лагьана:

— Я чи батюшка, вуна ви кьил пучиз тада! Кирила Петровича чун тІуьна куьтягьда.

— Ву кис, няня, — лагьана хъел кваз Владимира, — исятда Антон шегьердиз доктор гъиз ракъура.

Егоровна кІваляй экъечІна. Вилик квай кІвале касни амачир-къуллугъчияр вири Кирила Петровичаз тамашиз гьаятдиз кІватІ хьанвай. Ам гурарин кьилел экъечІна ва адаз къуллугъчиди вичин жегьил бариндин мецелай Троекуроваз гайи жаваб ван хьана. Кирила Петровича файтонда ацукьнавай чкадлай адаз яб гана, адан ччин мичІи йифелайни чІулав хьана, ам жавабдин эеси алчах гьисабдай формада хъуьрена, гьаятда авай къуллугъчийриз гзаф ажугълуз клигна ва, балкІандив яваш-яваш камар вегьез таз гьаятдин патавай гьална хъфена. Са минутадин гьадалай вилик Андрей Гаврилович ацукьнавай пенжердиз вил яна ада, амма ана Андрей Гаврилович амачир. Няня, бариндин приказ рикІелай алатна, гурарин кьилел акъвазнавай. Гьаятдин къуллугъчийри и хьайи агьвалатдикай къал алаз эхтилатар ийизвай. Сад лагьана ибрун арадиз Владимир аватна ва ада, гафар атІуз-атІуз лагьана: «Доктор герек туш, буба кьена».

Виридак теспачавал акатна. Инсанри куьгьне барин авай кІвализ зверна. Ам Владимира вич хкана ацукьрай креслойра ярх хьанвай; ада эрчІи гъил ччилив кьван куьрс хьанвай, кьил агъуз хьана хура гьатнавай, гьеле чимизмай, амма кьиникьи эйбежер авунвай бедендик диривилин лашан кумачир. Егоровна кІевиз шехьна, къуллугъчияр-чпин эхтиярда ттунвай мийитдал алтІушна, абру ам чуьхвена, адал гьеле, 1797-йисуз цвайи мундир[1] алукІна ва ам шмуд йисарин къене чпин агъадиз, ам гьадахъ ацукьнаваз, чпи адаз къуллугъ авур столдал эцигна.

---

[1] Мундир — чиновникри алукІдай формадин партал.

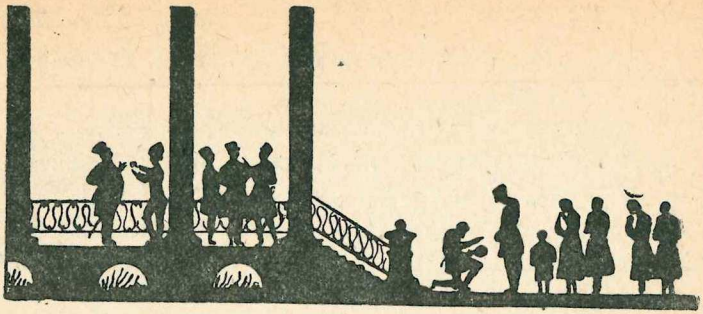

V-КЬИЛ

Мийит пуд лагъай йкъуз кучуднай. Кесиб къужадин мийит, винелай кафан аладарна ва элкъвена шемерин юкьва ттуна, столдал эцигнавай. Зал гьаятдин къуллугъчийривди ацІанвай. Мийит акъудиз гьазур хьанвай. Владимирани пуд къуллугъчиди гроб хкажна. Кешиш вилик кваз фена. Адан гуьгъуьна аваз, мийит кучуддай дуьаяр кІели-зкІелиз, дьяк[1] физвай. Кистеневкадин эеси эхиримжи сефер вичин гурцалдилай элячІна. Гроб тамай яна тхвана. Клиса а тамун кьулух галай. Ачух ва къайи гьава авай югъ тир. Ттарарлай зулун пешер кІвахьзавай.

Тамукай хкатайла, абруз куьгьне верши ттарарин юкьва кІарасрикай эцигнавай Кистеневкадин клисани сурар акуна. Ана Владимиран дидедин мийит секин хьанвай, ана адан сурун патав накь цІийиз фур эгъуьннавай.

Клиса чпин агъадиз эхиримжи сеферда икрам ийиз атай Кистеневкадин лежберривди ацІанвай.

Жегьил Дубровский клиросдин[2] патав акъвазна; а ам шехьзавачир, я ада дуьани ийизвачир. амма адан ччин акурла кичІе жедайвал тир. И перишанвилин дуьаяр авун куьтягь хьана. Мийитдихъ галаз эхиримжи гуьруьшмиш хьун патал сифте Владимир, адан гуьгъуьнлай вири къуллугъчиярни мийитдин патав фена; гробдин кьил гъана гьална, ам михер яна кІевна. Дишегьлийри шелин ван хкажна; итимри мукьал-мукьал гъуталди вилин накъвар михьиз хьана. Владимирани мад гьа пуд къул-

---

[1] Дьяк — клисадин гъвачІи къуллугъчи.

[2] Клирос — клисада дуьяр кІелдайбур акъваздай чка.

лугъчиди, вири чпин гуьгъуьна аваз мийит авай гроб сурариз тхвана. Гроб суруз авадарна, инал алайбру вирида сурал гьарда са гъапа авай къум вегьена, ахпа сур руг вегьена ацIурна, адаз эхиримжи икрам авуна, вири чкIана. Владимир виридалайни вилик элячIна хъфена ва Кистеневкадин тама вилеркай квахьна.

Егоровнади адан тIварцIелай кешишдиз ва клисадин вири къуллугъчийриз кучудунин обед нез теклифна, жегьил агъадин а обеддиз гьазур жез къаст авач, лагьана; гьа саягъ кешиш Антон, кешишдин паб Федотовна ва дьяк агъадин гьаятдиз хъфена; рекье абру Егоровнадихъ галаз, кьейидан хъсанвилеркай ва, аквадай гьаларкай, адан варисдин кьилел къведай краркай эхтилатар ийиз хьана. (Троекуров атункай ва ам къабул авур саягъдикай гьа мукьарив гвай чкайра виридаз хабар хьанвай ва анин политикри виликамаз а кардин нетижаяр чIехибур жеди лугьузвай).

— Жедайди жедайвал я, — лагьана кешишдин папа, — амма, гьайиф, Владимир Андреевич чи агъа тахьайтIа. Кьегьал я, гаф авач.

— Ам тахьана чаз агъа вуж жеда, — лагьана адан гаф атIана Егоровнади, — негьакь Кирила Петровича туьнтвал ийизва: адал гьалтнавайди кичIеди туш; зи катравай вичивай вич хуьз жеда, аллагьди гайитIа, адан хийир кIандайдани адаз куьмек тавуна тадач. Кирила Петрович гзаф такабурлу я: амма зи Гришкади адаз «Квахъ инай, кьуьзуь кицI! Квахь гьаятдай!» лагьана гьарай гайила, адан ттум илис хьанай жеди.

— Агь, Егоровна, — лагьана дьякди, — Григорийди мез яргъи ийиз гьикI жуьрэт авуна, Кирила Петровичаз терс клигдалди зун белки, чи владыкадиз[1] сеперар гуз рази жеда. Ам акурла, кичIевал ва зурзун акатда, юкъ гьакI вич-вичелай агъуз жеда, гьакI акIаж жеда.

— Вири дуьньядин чиркер я, буш жафаяр я, — лагьана кешишди, — къе Андрей Гаврилович гьикI сура ттунатIа, Кирила Петровични гьакI кучудда, анжах адан кучудун белки артух девлетлудаказ, гурлудаказ жеди, гзаф мугьманризни эверди, амма аллагьдин патав тафавутвал авач.

— Агь, кешиш буба! Чазни мукьварив гвайбруз виридаз эвериз кIан хьанай, амма Владимир Андреевичаз кIан хьанач. Чахъ вири бес тир кьадар авазва, — къунагъламишдай затI ава

[1] Владыка — инал аллагь.

амма вучда кьван вуна. Гьич тахьайтIа, инсанар авачтIа, куьн хьайитIани за хъсандиз къунагъламишда, чи азиз мугьманар.

И хуш кар хиве кьуни ва ширин тIуьн жгъунин умудди суьгьбет ийизвайбрун кIвачерик зарб кутуна ва абур саламатдаказ агъадин кIвализ хтанай хьи, ина стол дуьзмишна гьазур тир, столдал эрекьни эцигнавай.

И чIавуз Владимир юзуналди ва вич галудуналди вичин рикIин дерт явашариз алахъна, тамун къалинз ттарар авай чкада гьахьна физвай. Ам рехъ затI ахтармиш тейиз физвай; ттарарин хилери, гьар са минутада адахъ галукьиз, ам чухвазвай, адан кIвачер гьар са минутада кьарада, уьлегьанда экIизвай; амма адаз затIни аквазвачир. Эхир ам вири патархъай элкъвена тамун юкьва авай са гъвачIи чухурдиз агъакьна: зулу са кьадар чиплахъарнавай ттарарин патавай къекъвез-къекъвез, секинвилелди гъвачIи булахдин яд физвай. Владимир акъвазна, чIур акьалтнавай къайи къунтунал ацукьна ва адан рикI сад-садалай залан тир фикирривди ацIана. Ада вичин ялгъузвал гужлуз гьис авуна. Адаз вичин гележег къурхулу чIулав цифери кьунваз аквазвай. Троекуровахъ галаз авай душманвили адаз вичин кьилел цIийи бедбахтвилер атункай хабар гузвай. Адан тIимил ти мал мулк гъиляй акъатна масадан гъиле гьатун мумкин тир, ак хьайила адаз амукьдайди къекъверагвал тир. Ам гьа са чкада са кьадар хъпи пешер тхузвай булахдин яд секинз авахьуниз тамашиз чIарни юзан тейиз яргъалди ацукьна ва идалди адан вилик уьмуьрдиз лап дуьз тешпигь тир шикил акъвазна — и тешпигьвал гьакьван адетдинди тир. Эхир адаз акуна хьи, хурушум жез, югъ няни жез башламишнава; ам къарагъна ва кIвализ хъфидай рекьихъ къекъвез фена, амма, дуьм-дуьз вичин кIвалерин къапудихъ агъакьдай жигъирдал гьалтдалди, мад са гзаф вахтунда ам вичиз тийижир пата рехъ алатна къекъвез хьана.

Дубровскийдин къаншардиз вири клисадин къуллугъчияр-ни галаз кешиш акъатна.

Адан фикирдиз им бедбахтвилин лашан хьунухь атана. Ам вичин эхтияр авачиз хьиз са къерехдихъ элячIна ва ттарарихъ чуьнуьх хьана. Абруз ам акуначир ва абур къизгъиндаказ чебчпив рахаз-рахаз, адан патавай фена.

— Писвиливай яргъа хьухь ва хъсанвал ая, — лагьана кешишди вичин папаз, — чна ина акъвазна ийидай затIни авач. Кар кквелди куьтягь хьайитIани, бала види туш...

Кешишдин папани са жаваб гана, амма Владимираз адан гафар ван хьанач.

Мукъал хьайила адаз са гзаф халкь акуна: лежберар ва гьаятдин къуллугъчияр бариндин гьаятда кІватІ хьанвай. Яргъа амаз Владимираз еке къалмакъалдин ва рахунрин ван хьана. Сарайдив (тевледив) кьве тройка акъвазнавай. Гурарин кьилел балкондик таниш тушир, мундирар алай са шмуд касди ккуьн патахъай ятІани гъавурда твазвайди хьиз аквадай.

— Им вуч хабар я? — лагьана, звериз-звериз вичин вилик атай Антонавай хъел кваз жузуна ада? — Абур вужар я ва абруз вуч кІанзава?

— Агь, батюшка Владимир Андреевич, — лагьана, нефес нефесдихъ агъакь тийиз, жаваб гана къужади. — Суд атанва. Чун Троекуровав гахкузва, чун вавай къакъудзава.

Владимира кьил хура туна, халкь адал — чпин бедбахт агъадал алтІушна.

— Вун чи буба, — лугьуз гьарайиз, адан гъилериз теменар гуз хьана абру, — чаз валай башкъа барин кІандач, вуна буйругъ ая, агъа, суддин кар чна аквада. Чун рекьинни ийида, амма чна вун маса гудач... Владимир абруз клигиз хьана ва гъариба гьисри чувствойри адан рикІик теспачавал кутуна.

— Секинз акъваз, — лагьана ада абруз, — приказныйрихъ[1] галаз зун рахада.

— Рахух, батюшка, — лагьана гьарайдай ванер акъатна халкьдин арадай, — а лянет хьайибур инсафдал гъваш.

Владимир чиновникрин мукьув фена. Шабашкин кьилел шапка алаз, эчІез гъил яна акъвазнавай ва дамахдалди вичин къваларихъ клигзавай.

Яру ччин алай ва спелар квай, яхцІурни цІуд йисахъ агъакьнавай кьакьан ва яцІу исправникди[2] мукьув агатзавай Дубровский акурла, галачир уьгьуь яна ва ифей векъи ванцелди лагьана:

— Гьа икІ, квез лагьайди мад тикрар хъийизва: уезддин суддин къарардалди идалай кьуллухъ куьн Кирила Петрович Троекурованбур я хьи, адан векилни ина господин Шабашкин я. Ада вуч буйругъ авуртІани, вири крарин къене адаз яб це,

---

[1] Приказныяр — куьгьне заманда Россияда чиновникриз, канцелярриядин къуллугъ эгьлийриз лугьудай тІвар я.

[2] Исправник — уезддин полициядин начальник.

муьтIуьгъ хьухь: квезни, папар, ам кIан хьухь, адаз гьуьрмет ая куьне, адаз куьн гзаф кIандайди я.

И шит зарафат авуна исправник къагькъагьдалди хъуьрена, Шабашкина ва амай членрини адаз зилI кьуна. Владимир хъилевди ацIана ргазвай.

— Багъишламиша, им вуч хабар ятIа, — лагьана, винелай секинз аквадайвал, жузуна ада исправникдивай.

— Им ахьтин хабар я хьи, — лагьана амалдар чиновникди, — чун и чкаяр Кирила Петровичан эесивилиз къахкуз ва амай масабруз хушвилелди ва сагълугъдаказ инай квахь лугьуз атанвайбур я.

— Амма квевай, зи лежберрихъ галаз рахадалди вилик, зи мукьув атана захъ галаз рахаз ва мулк эхтиярдай акъудунин къарар помещикдиз малумариз жедай хьи.

— Вун вуж я кьван? — лагьана Шабашкина пис-пис клигна адаз. — Виликан помещик Гаврилан хва Андрей Дубровский аллагьдин кьадардалди къена; вун чидайди туш, я чир жезни кIандач.

— Ваше благородие, ам чи жегьил барин — Владимир Андреевич я, — лагьана сада дестедин арадай.

— Ам вуж я ана сив ахъайиз жуьрэт авурди! — лагьана ажугълуз исправникди, — вуч барин, вуч Владимир Андреевич? Куь барин, Кирила Петрович Троекуров я — ван къвезвани квез, сефигьар!

— Бес гьакI тахьана жечни, — лагьана мад гьа ванци.

— Им бунт я хьи, — гьарайна исправникди. — Эй староста[1], иниз ша!

Староста экъечIна виликди атана.

— Захъ галаз рахунар ийиз жуьрэт авурди вуж ятIа, исятда жгъура, за ам!

Староста, а рахайди вуж тир лугьуз, халкьдихъ элкъвена. Амма садани чуькьнач; са герендилай къулухъ галай жергейра наразивилин гъулгъула гьатна, ам гужлу хьана ва са минутдин къене им лап зегьле къакъатдай гьараюнриз дуьнмиш хьана. Исправникди вичин ван явашарна ва адаз абур чIалав гъиз кIан хьана.

— Адаз клигун вуч герек я, — лагьана гьарайна гьаят-

---

[1] Староста — пачагьдин девирда хуьруьн чIехиди. Крепостной право авайла староста помещикрин буйругъар тамамардай, гьадан хозяйствоциз клигдайди тир.

дин къуллугъчийри, — гадаяр! Терг ая абур! — гругь виликди юзана.

Шабашкин ва амай членар тадиз дегьлиздиз катна, абру ракІар агална.

— КутІуна абур, гадаяр! — лагьана гьарайна мад гьа ванци, — гругьдини виликди чуькьез башламишна.

— Акъваз, — лагьана гьарайна Дубровскийди, — ахмакьар им вуч я куьне ийизвайди? Куьне куьнни пуч ийида зунни, — кІвалериз ахлад, зун секинз тур. Квез кичІе жемир, пачагь регьимлу я, за гьадавай тІалабда, ада чи рикІ тІардач, чун вири гьадан веледар я; эгер куьне бунт ийиз ва къачагъвал ийиз хьайитІа, ада куь пад гьикІ къада кьван?

Жегьил Дубровскийдин гафари, адан сеслу ванци ва гуьркемлу акунри герек тир гьалда эсер авунай.

Халкь секин хьана, чкІана — гьаят ичІи хьана, членар кІвале ацукьнавай. Эхир Шабашкин, явашдиз ракІар ахъайна, балкондик экъечІна ва ада ажузвилелди икрамар авуна, Дубровскийди икІ регьимлудаказ чпин пад хуьниз клигна сагърай лагьана.

Владимира, адаз, ам алчах кьадай саягъда клигна, яб акална ва са жавабни ганач.

— Куь эхтиярдалди, — лагьана давамна заседательди, — чна къецин йиф ина акъудун меслегьат авунва; тахьайтІа мичІини я ва куь лебжеррини рекье чал вегьин мумкин я. Вуна ихьтин са хъсанвал ая: мугьманрин кІвале чаз векьер кьванни экІярай лагьана буйругъ це; экв жезмазди чун экъечІна хъфида.

— Квез вуч кІандатІа гьам ая, — лагьана абруз Дубровскийди — зун ина эеси язмач.

ИкІ лагьана ам вичин бубадин кІвализ хъфена ва вичин гуьгъуьнлай ракІарни агална ада.

VI-КЬИЛ

«Гьа икI вири куьтягь хьана, — лагьана ада вичи вичиз; къе экуьнахъ заз са кIвалин пIипIни са тике фу авай. Пака за, зун хайи, зи буба кьейи кIвал, буба кьиникьин ва зи къекъверагвилин тахсиркардиз тун лазим я». Адан вилер цла авай вичин дидедин шикилдал юзан тейиз алкIана. Художникди ам, пакаман лацу парталар алаз ва кьилин чIарара са къизил-гуьл аваз, айвандин чахчахрихъ агалтнавай шикилда къалурнавай. И шикилни зи хзандин душмандиз жеда, — лагьана фикирна Владимира, — ам кукIвар хьайи столрихъ галаз гьамбарханадиз гадарда ва я, кицIербанриз хъуьруьнар ва рахшандар ийидай затI жедайвал, вилик квай кIвале куьрсарда; адан ксудай кIвал тир, зи буба кьейи кIвале душмандин приказчик яшамиш жеда. Ваъ! Ада зун акъудна чукурзавай и перишан тир кIвалер гьадазни тахьурай, Владимира сарар сад-садал илисна, — адан кьиле къурхулу тир пис фикирар гьатзавай. Чиновникрин ванер адахъ агъакьзавай-абру эесивал ийизвай, гагь са затI, гагь маса затI истемишзавай; гьа саягъ абру ам вичин дертлу фикиррин арада рикIиз такIан жедайвал машгъуларзавай. Эхир вири секин хьана.

Владимир, комодар ва ящикар ачухна, кьейи бубадин кагъазар ахтармишиз, сад-садахъди ийиз эгечIна. Абрукай гзаф пай хозяйстводиз талукь счетар ва жуьреба-жуьре крарин патахъай вичи кхьей ва вичиз атай чарар тир. Владимира абур гьич кIелни тийиз, кукIвариз хьана. Абрун арадай адан гъиле винел «З и п а п а н ч а р а р» лагьана кхьенвай са пакет гьатна. Владимира чувствводин (гьисдин) гужлу гьерекатдалди абур кIелиз башламишна: абур Т. дяве авай чIавуз кхьена Кистеневка хуьряй кьушунда авай бубадиз ракъурнавайбур тир. Ада гъуьулуьз

ялгъуздиз баябан чкада физвай вичин уьмуьрдикай, майишатдин краркай кхьенвай, чеб сад-садавай къакъатункай рикIин чимивилелди шел-хвал ийизвай ва хъсан дуст тир вичин къужадиз эверзавай. Абрукай садан къене ада гъвачIи Владимиран сагъвилин гьакъинда вичин рикI секин туширди хабар ганвай; муькуьдан къене Владимирахъ гьеле гъвачIизамаз авай бажаругълувилерал вичин шадвал къалурнавай ва адан гележег бахтлуди ва гзаф гуьзелди хьунухь вичиз виликамаз аквазва лагьанвай. Владимир кагъазар кIелунал кIевиз машгъул хьана, ам хзадин бахтлувилин уьмуьрди кьуна, дуьньяда вири адан рикIелай алатна ва вахт гьикI фенатIани адаз хабар хьанач, цлан сятди цIусадан зенг яна. Владимира кагъазар жибинда ттуна, гъиле шем кьуна, ам кабинетдай[1] экъечIна. Залда. ччилел чиновникар ксанвай.

Столдал абру ичIи авур стаканар алай ва михьиз кIвале ромдин[2] гужлу ял (ни) гьатнавай. Владимир игрелмишвилелди нифретдалди абрун патавай экъечIна фена, вилик квай кIвализ экъечIна. РакIар агалнавай. Куьлег жгъун тавуна, Владимир элкъвена залдиз гьахь хъувуна; куьлег ина столдал алай. Владимира ракIар ахъайна ва ам пипIе эгис хьана акъвазнавай инсандал расалмиш хьана — идан гъиле авай якIу цIар-цIар гузвай. Шем адахъди элкъуьрайла, Владимираз ам чатун устIар Архип тирди чир хьана.

— Вун ина вучиз ава? — лагьана жузуна Владимира.

— Агь, Владимир Андреевич, ам вун я хьи, — лагьана кушкущдалди жаваб гана Архипа, — яман баладвай аллагьди вичи хуьрай! Гена, экъечIдайла вун шем гваз экъечIна хъсан хьана!

Владимир адаз тажубвилелди клигна.

— Вун инал вучиз чуьнуьх хьанва? — лагьана хабар кьуна ада чатун устIардивай.

— Заз кIанзавай... Зун... вири кIвале аватIа чириз... атайди я — лагьана явашдаказ Архипа.

— Бес вав якIв вучиз гва?

— ЯкIв вучиз гва? Бес якIв гвачиз гила гьикI къекъведа кьван. И чиновникар, аквазвани ваз, ахьтин женжел гьарамзадаяр я хьи, — абрал вил алаз хьана кIанда.

— Вун пьян я, гадара якIв, ахлад ксус!

— Зун пьян я? Владимир Андреевич, аллагь шагьид я, гьич

---

1 Кабинет — кхьинар ийидай, кIвалахдай кIвал.

2 Ром — ички, пьянардай хъвадай шей.

са стIални сиве цайиди туш, — я чехир рикIелни къведани кьван, гъич ван хьайи кар яни — чиновникри чаз эесивал ийиз къаст авунва, чиновникри чи агъаяр кIвалерай чукурзава. Пагь, а лянет хьайибру хух ийизвай саягъ аку тIун, — вири санлай къирмишна тан, гьакI квахьна фидай.

Дубровскийди ччин чIурна.

— Яб це, Архип, — лагьана ада са жизви кисна, — и вуна фикирнавайди кар туш. Чиновникар тахсирлу туш. Фонарь куькIуьракван, зи гуьгъуьна аваз ша.

Архипа бариндин гъиляй шем къачуна, печинин кьулухъай фонарь жгъурна, ам куькIуьрна ва абур кьведни балкондилай эвичIна, гьаятдин патавай фена; сторожди[1] чугундин тахта гатана, кицIерни элуькьна.

— Къаравулда вуж ава? — лагьана жузуна Дубровскийди.

— Зун, батюшка, — лагьана жаваб гана сада шуькIуь ванцелди, — Василисани Лукерья.

— КIвалериз ахлад, куьн герек туш, — лагьана абруз Дубровскийди.

— Шабаш[2], — лагьана Архипа пIузаррин кIаникай.

— Вун сагърай, чун хуьзвай, — лагьана папари-ва абур гьа сятда кIвалериз хъфена.

Дубровский анлай анихъ фена. Адав къве кас мукьа хьана; абру адаз эверна, — Дубровскийдиз Антонанни Гришадин ван чирхьана.

— Куьн ксун вучиз авунач? — лагьана жузуна ада абрувай.

— Чаз ахвар къведайвал яни мегер, — лагьана Антона, — чи кьилел атайди вуч кар я, ни фикирзавай...

— Яваш! — лагьана гаф атIана Дубровскийди, — Егоровна гьина ава?

— Бариндин кIвалера вичин утагъда,—жаваб гана Гришади.

— Алад ам инал гъваш, чи итимарни вири кIвалерай акъуд, герек ана, — чиновникрилай гъейри са касни амукь тавурай, вуна, Антон, фургъун кутIуна.

Гриша фена, са минутадлай вичин дидени галаз хтана. Къариди и йифиз парталар хутIуннавачир: кIвалера чиновникрилай гъейри садани вил акьалначир.

— Вири инал алани? — лагьана жузуна Дубровскийди, — кIвале мад кас амачни?

---

[1] Сторож – къаравул.

[2] Шабаш — кIвалахдин эхир хьана, куьтягь лагьай гаф я.

— Чиновникрилай гъейри касни амач, — лагьана Гришади.

— Къала векьер, я самар гъваш, — лагьана Дубровскийди.

Къуллугъчийри тевледиз чукурна ва къужахралди векьер гваз хтана.

— Балкондин кІаникай кутур.

ГьакІа, гьан, гадаяр, цІай!

Архипа фонарь ачухна. Дубровскийди са чикьиник цІай кутуна.

— Акъваз, — лагьана ада Архипаз, — за тади акатна вилик квай кІвалин ракІар агалайди хьиз жеда заз, фена тадиз ахъая.

Архипа дегьлиздиз зверна — ракІар ахъайзавай. Архипа, вичи-вичиз — бес ахъайични? — лагьана, ракІар куьлегдалди агална ва вич Дубровскийдин патав хтана.

Дубровскийди цІай квай чІикь векьерив агудна, векьери цІай кьуна, ялав илан хьиз цавуз акъатна ва ада михьиз гьаят ишигълаван авуна.

— Агь, ву, и, — лагьана язухдалди гьарайна Егоровнади, — Владимир Андреевич вуна вуч ийизва!

— Вун кис, — лагьана Дубровскийди. — Гьан, балаяр, куьн сагърай, зун аллагьди жаламишай патахъ фида; куь цІийи агъадихъ галаз бахтлу хьурай куьн.

— Чи буба, чун хуьзвайди, — лагьана къуллугъчийри, кьейитІани чна вун ахъайдач, чунни вахъ галаз къведа.

БалкІанар квай фургъун гьазур тир. Дубровский Гришани галаз фургъундиз акьахна ва ада абруз вич жгъидай чка Кистеневкадин там тайинарна. Антона балкІанрик къирмаж кяна, абур гьаятдай экъечІна.

Гар акъатна. Са минутадин къене кІвалер михьиз ялавди кьуна. Къавун винелай цава яру гумар къекъвез башламишна. Шуьшеяр хъиткьиниз, кукІвар жез, авахьиз хьана, ялавар акъатиз ккузвай чукьванар аватиз башламишна, язухвилелди гьарагюнрин ва «чун ккузва, куьмек ая, куьмек ая!» лугьуз эверунин ванер акъатна.

— Бес куьмек гучни, — лагьана кІуфак ажугълу хъвер квазцІуз тамашзавай Архипа.

— Ччан Архип, — лагьана адаз Егоровнади, — а лянет хьайибур кьиникькай къутармиша, аллагьди ваз эвезда хъсанвал хъийида.

— Къутармишични бес, — лагьана чатун устІарди.

И минутада чиновникар пенжердихъ акъатна, абур къве

къатан рамкаяр кукIвариз алахъна. Амма и чIавуз чIакьракьна къав аватна, гьарай-эвердин ванни атIана.

Са герендилай къуллугъчияр вири гьаятдиз акъатна. Папари гьарай-эвердалди чпин ппек-лек, куьгьне-муьгьне цIун хурукай хукудиз гьерекатна, аялри, цIуз тамашиз, хкадарунар ийиз хьана. ЦIун цIилхемар живедин цIверекIар хьиз гару тхуз хьана, лежберрин кIвалерини цIай кьуна.

— Гила вири дуьз хьана, — лагьана Архипа, — гьикI ккузва гьа-ангь? Заз чидайди Покровскийдай хъсандиз тамашиз жеда.

Гьа и минутада адан фикир са цIийи вакъиади вичелди чIугуна: ялаври кьуна ккузвай тевледин къавал каци, гьинал хкадардатIа тийижиз, гьарнихъ зверзавай. Фагъир гьайванди, язух къведай ванцелди мяв-мяв ийиз, куьмекдиз эверзавай, аялар адан чара атIайвилиз тамашиз хъуьредай кьван рекьизвай.

— Куьн ккевел хъуьрезва, женжелар, — лагьана абруз хъел квaз чатун устIарди, — аллагьдихъай кичIедач квез: аллагьдин гьайван телеф жезва, квез сефигьвеляй шад хьанва.

Ккузвай къавук гурар кутуна, ам кац къахчуз акьахна. Кациз адан къаст чир хьана, ам тадиз адан хилек ккIана. Са кьадар чкаяр цIу ккайи Архип кац гваз эвичIна.

— Де гьан, гадаяр, куьн сагърай, — лагьана ада къуллугъчийриз, — за мад ина хъийидай затIни авач. Куьн хуш бахтлуз амукьрай, зун писвилелди рикIел гъимир.

Чатун устIар фена, цIу мад са кьадар вахтунда пехъивал хъувуна. Эхир ам яваш хьанай, йифен мичIивилик цIун жуьгьенрин кIунтIар, ялав акъат тийиз, ачух экв алаз ккузвай, чпин кIвалер, шейэр ккайи Кистеневкадин эгьлияр гьа цIун кIунтIарин патарив элкъвез-къекъвезвай.

VII-КЬИЛ

ЦІай кьуна ккунин хабар пака йкъуз вири магьалдиз чкІана. Вири адакай жуьреба-жуьре гуманралди ва фикирралди рахаз хьана. Бязибру, кьейиди кучукайдалай кьулухъ Дубровскийдин итимри пьян жедалди хъвана, — хатадай кІвалер ккана лугьуз инандирмишиз хьана; муькуьбру, цІийи кІвалериз экъечІунин сагълугъдай хъвана пьянвал авур чиновникри ккайиди я лугьуз, абур тахсирлу ийиз хьана, гзафбру вири земский судни ва вири къуллугъчиярни галаз ам вучни ккана лугьуз инандирмишиз хьана, са бязибур гьакъикъатдин гъавурда гьатнавай ва и дегьшетлу баладин тахсиркар ажугъди ва умудсузвили гьа кардал гьалдарай Дубровский вич тирди тастикь ийизвай. Гьа пака йкъуз а ккайи чкадал Троекуров вич атана ва вичи силист авуна ахтармишна. Исправник, земский суддин заседатель, стряпчий[1] ва писарь, гьакІ Владимир Дубровскийни, няня Егоровна, гьаятдин къуллугъчи Григорий, кучер Антон ва чатун устІар Архип гьиниз фенатІани тийижиз квахьнавайди малум хьана. Гьаятдин вири къуллугъчийри чиновникар къав ккана аватайла адан кІаник кьена лагьана къалурна; абрун ккайи кІарабар эгъуьнна хкуднай. Василиса ва Лукерья лугьудай папари Дубровскийни чатун устІар Архип кІвалери цІай кьадалди са шмуд минутадин вилик чпиз акунай лагьана. Вирида къалурунив клигайла, чатун устІар Архип сагъ язамай ва кІвалер ккунин тахсир кар, шаксуз тек са вич туштІани, асул кьилин тахсиркар тир, Дубровский гужлуз гумандик акатнавай.

Кирила Петровича и хьайи агьвалатдикай виридакай лап

---

[1] Стряпчий — судда кар дуьз тхунин патахъай гуьзчивал ийидай чиновник тир.

куьлуь-шуьлуьни кваз кхьена губернатордиз ракъурна ва идалди цIийи кар башламиш хьанай.

Са тIимил вахтунлай маса хабарри халкьдиз гьуъжетрин патахъай са маса хуьрек гана. Кистеневкадиз къачагъар акъатна ва абру а мукьварив гвай чкаяр зурзундал гъанвай. Абрун къаншарда гьукуматди авур серенжемар бегьембур хьанач. Сад садалай тажублу тир таламишунар сад-садан гуьгъуьнал алаз жезвай. Я рекьера, я хуьрера секинвал, хатасузвал амачир. Са шмуд тройка ацIай къачагъар кьиля-кьилиз михьиз губернияда къекъвезвай, абру рекьяй физвайбур ва почта акъвазриз къакъудзавай, абур хуьрериз къвезвай, помещикрин кIвалер таламишзавай ва абруз цIай яазавай. И дестедин начальник акьуллуди, дирибашди ва регьимлуди я лугьуз тIвар ван акъатнавай. Адакай аламат жедай рахунар ийиз хьана; виридан сиве Дубровскийдин тIвар авай, и уьткем къачагърин кьил, маса са касни тушиз, Дубровский тирдахъ вири инанмиш хьанвай. Анжах абру са кардал мегьталвал ийизвай: Троекурован именийрик кянавачир; къачагъри адан са йуьк авай арабани тIарашначир. Троекурова, вичин адет тир такабурлувиледи фикир ийиз, и вичик кя тийиз вич кьетIендаказ тун вичивай вири губерниядик кутаз жезвай саягъда вичихъай кичIевиляй ва ада вичин хуьрера туькIуьрнавай лап хъсан полициядивай я лугьуз хьана. Троекурован и лавгъавилел къуншияр сифтедай чпин арада хъуьрез хьана ва абру, а эвер тагана къведай мугьманар чпиз къазалмишдай затI жгъидай Покровский хуьруьз къведи лугьуз, гьар йкъуз гуьзлемишиз хьана, амма эхирни абур Троекурован фикирдал рази хьуниз ва къачагъри адаз са малумсуз себебдалди гьуьрмет ийизвайди хиве кьуниз мажбур хьанай.

Троекурова вичин гъалибвилин шадвал ийизвай ва, Дубровскийди авур гьар са таламишунин хабар акъатайла, Дубровский гьар сеферда адаз са зиянни гуз тежезвай, кьаз тежезвай губернатордал, исправникрал ва ротадин командирдал ада бул хъуьруьнар ийидай.

И арада Троекурован хуьре клисадин суварин югъ тир октябрдин сад лагьай югъ атана. Амма и суваркай ва адалай гуьгъуьниз хьайи краркай кхьидалди вилик чна им кIелдай касдиз таниш тушир, адаз цIийибур тир ва я чпикай чун повестдин эвелда анжах са жизви рахай ксарихъ галаз таниш авун лазим я.

VIII-КЬИЛ

Вичикай чун анжах са шмуд гаф винихъ рахай Кирила Петровичан руш чи повестдин героиня[1] тирди им кІелдай касди, белки кьатІанва жеди. Чна и повестда къалурзавай девирда адан 17 йис тир, адан гуьрчегвални лап тамам чагъинда авай. Бубадиз ам кьадарсуз кІандай, амма адахъ галаз ада вичин кефиниз кІандайвал, вичин къилихдалди рафтар ийидай: гагь ам рушан кефиниз лап жизви кІан хьайи крарни тамамариз алахъдай, гагь ада рушаз пис, кІеви ва бязи вахтара лап зулумкарвилин рафтар авуналди кичІерар гудай. Рушан рикІ ккІанвайвилихъ, мегьеббатдихъ инанмиш тир Троекуровавай са чІавузни а рушан ихтибарвал къазалмишиз хьаначир. Ам бубадхъай вичин рикІе авай чувствояр (гьиссер) ва фикирар чуьнуьхиз вердиш хьанвай, вучиз лагьайтІа а фикирриз буба гьикІ клигдатІа адаз са чІавузни якъинвилалди чидачир. Адаз дуст рушар авачир, ам ялгъуз яз чІехи хьанай. Къуншийрин папар ва рушар Кирила Петровичан кІвализ тек-бир къведай, вучиз лагьайтІа адан адет тир эхтилатриз ва кефинин межлисриз кІандайди папар хьун тушир, итимрин юлдашвал тир. Кирила Петровичан кефинин межлисра жедай мугьманрин арадиз и гуьзел руш тек-бир экъечІдай. ЧІехи пай XVIII-векдин[2] француз писательрин ктабрикай туькІуьрнавай зурба библиотека рушан эхтиярда тунвай. **Совершенная Повариха**[3] тІвар алай ктабдилай гъейри маса са затІни са чІавузни кІел тавур адан бубадвай адаз ктабар хжегъунин къене рехъ къалуриз жедачир, гьа виляй Машади, тІебии яз, вири жуьрейрин ктабар гъилелай авуна, романар хкянай. Са заманда

---

[1] Герой — эркек, героиня — дишегьли - литературада романрин, гьикаяйрин, повестрин къене чпикай эхтилат ийизвай, чпи гьабра къалурзавай крарин къене кьилин роль къугъвазвайбруз лугьуда.

[2] Век — виш йис.

[3] Лап тамам хуьрек чрадай паб.

мамзель[1] Мимидин руководстводин кIаник башламишай вичин тербия ада гьа саягъдалди тамамарнай; и мамзельдизни Кирила Петровича еке ихтибарвал ва хъсан хушвал ийизвайди тир, эхир, вичин дуствилин нетижаяр лап кьадардилай артух ашкара хьайила, ам и мамзель явашдаказ маса имениедиз ракъурунiз мажбур хьанай. Мамзель Мимиди вич рикIел гъидай са хуш ядигар тунай. Ам регьимлу руш тир ва, аквадай гьаларай, Кирила Петрович вичин эсердик хьунухькай ада масадаз писвал авунин патахъай хийир къачудачир. Кирила Петровичазни, аквадай гьаларай, ам амайбрулай гзаф кIандай, гьавиляй лап Кирила Петровичан ухшарар къведай, кIвачер кьецIила авай са гзаф аялар адан дакIаррин кIане катиз галтугиз авайла ва абур гьаятдин къуллугъчийринбур хьунухь гьисабзавайла, мамзель Мимидин ухшар къведай, чIулав вилер авай, 9 йис хьанвай са женжел гада Кирила Петровичан патав тербияламиш жезвай. Кирила Петровича кхьена Москвадай вичин гъвачIи Сашадиз француз учитель гъанвай хьи, ам чна гила кхьизвай агьвалатар жедай чIавуз Покровскийдиз атанай.

И учитель рикIиз чими акунралди ва простой рафтарвилалди Кирила Петровичаз лап хуш хьана. Ада Кирила Петровичаз вичин аттестатар ва Троекуроан мукьвабурукай вичи 4 йисуз кIвале гувернёрвал авур садан мецелай чар къалурна. Кирила Петрович ибруз виридаз клигна ва анжах вичин французди жегьилвилел ам рази хьаначир — и разисузвални ада и хуш кимивал учительвилин бедбахт тIвар алайдан карда акьван герек тир сабурлувилихъ, тажрибалувилихъ галаз кьан тийир кимивал хьунухь фикирнавайвиляй тушир, амма адахъ вичин шаклувилер авай хьи, ада гьасятда ам абрун гъавурда ттуниз къарар ганай. Идан патахъай Машадиз эвера лагьана буйругъ авуна (Кирила Петровичаз француз чIал чидачир, гьавиляй адаз руша дилмажвал ийидай).

— Инал ша, Маша: вуна и Мусьездиз лагь, айиб авач, — за вуч кьабулзава, анжах а шартIуналди хьи, герек вичи зи къуллугъчи рушарин гуъгъуьна гьатдай жуьрэт тийин, акI хьайитIа за вич кицIин хва, — вуна и гафар адаз перевод ая, Маша.

Машадин ччин яру хьана, учительдихъ элкъвена ада француз чIалалди, бес вичин бубади ам секин ва абурлу хесетар квайди я лагьана умуд ийизва, лагьана.

---

[1] Мамзель — мадемуазель — ханум лагьай гаф я, Французри рушаз эвердайла гьагаф гилигна эверда.

Французди рушаз кьилелди икрам авуна ва вичи, эгер вичиз хъсан мейилвал тавуртIани, вичиз гьуърмет къазалмишун умуд ийизва лагьана жаваб гана.

Машади адан жаваб са гафни тун тавуна перевод авуна.

— Хъсан я, хъсан я, — лагьана Кирила Петровича. — Вичиз я хъсан мейилни, я гьуърметни герек туш. Вичин кар Сашадин гуьгъуьна къекъуьн ва адаз грамматикани география чирун я, гьа им перевод ая адаз.

Марья Кириловнади бубадин залан гафар вичи перевод ийидайла юмшагъарна; Кирила Петровича вичин француз ахъайна, адаз гьазурнавай кIвализ рахкурна.

Аристократриз хас тир чIуру фикиррал алаз тербияламиш хьанвай Машади жегьил французди са фикирни ганач; учитель адан фикирдалди са жуьредин къуллугъчи ва я устIар тир, къуллугъчи ва я устIар адаз итим хьиз аквазвачир. Ада вичин акуни М-р Деформаз авур эсер, я адан ччинин рангар дегиш хьун, я адан зурзун, я ван дегиш хьун фагьумначир. Адалай кьулухъ галаз-галаз са шмуд йкъуз адал ам са гзафбара дуьшуьш хьанай, амма ада ам сифтегьандалай гзаф фикир гуниз лайихлу авуначир. Бейхабар хьайи са кардалди адан гъавурда ам цIийи саягъда акьунай.

Кирила Петровичан гьаятда адет яз са кьадар севрен шарагар хуьзвай ва абур Покровскийдин помещикдиз лап кьилин машгъулатрикай сад хьанвай. Сифте гъвачIиз амайла севрен шарагар Кирила Петровича вичин тавханадиз гъиз тадай, ана абурни кацер ва кицIин курцIулар чеб-чипел гьалдариз, кукIуриз, ам сятералди абрал машгъул жедай. Еке хьайила, халис кукIунал гьалдарун гуьзлемишиз, зунжурда ттуна хуьдай. Арабир абур агъадин кIвалин пенжердин вилик акъуддай ва абрун вилик михер акIурнавай ичIи чехирдин челег авадардай; севре адахъай ни чIугвадай, ахпа явашдаказ едах пац галукьардай, пацуз мих акьахдай, ахпа хъел атана кIевиз пацувди ядай, мадни кIевиз тIарвал жедай. Сев лап пехъи жедай, и язух гьайвандивай ам файдасуз ажугълу ийизвай шейъ къахчудалди ада гьараяр ийиз а челегдал вегьедай. Бязи вахтара арабадик кьве сев кутIундай, ахпа ада кIанзни, такIанзни мугьманар ацукьарна, север кьил туькIвей патахъди чукуриз ахъайдай. Амма Кирила Петровича виридалай хъсан зарафат агъадихъ къалурзавайди яз гьисабзавай.

Гешин сев ичIи кIвале цлаз янавай уьнуьгдал епиналди ку-

Всесоюзная БИБЛИОТЕКА имени

тIунна, кIвал агалдай. Еб кIвалин кьиляй-кьилиз агъакьдай хьтин яргъиди тир, гьавиляй и дегьшетлу гьайвандин гъужумдикай хата тежер чка тек са адан къаншарда авай пIипI тир. Ахпа и кIвалин ракIарихъ адет яз са цIийи мугьман гъидай бейхабар эцяна ам севрен патав кIвализ вегьедай ва и бедбахт а тил-тил чIарар алай баябан чуьлдин гьайвандихъ галаз кьилди тадай. Парталрин ценер къазуннавай ва севре чухвана ивидал авунвай фагъир мугьманди са герендилай вичиз хата авачир пIипI жгъурдай, амма бязи вахтара ам тамам пуд сятда цлав эгис хьана акъвазуниз ва вичивай кьве камунин мензилда ажугъдай пехъи хьанвай гьайванди гьикI гьарайзаватIа, гьикI хкадарзаватIа, гьикI ам кьве пацал акъваззаватIа, гьикI вичел агъакьариз кIанз ялиз алахънаватIа клигиз акъвазуниз мажбур жедай. Урус бариндин шадвилин машгъулатар гьа ихьтинбур тир. Учитель атайдалай кьулухъ са шмуд йкъалай ам Троекуроване рикIел акьалтна ва ада ам сев авай кIвале къунагъламишун къаст авунай: идан патахъай ада са сеферда экуьнахъ адаз эверна, вичихъ галаз мичIи дегьлизрай тхвана; сад лагьана дегьлиздин къвалавай ракIар ахъа хьана — кьве къуллугъчиди эцяна францу кIвализ вегьена ва ракIар куьлегдалди агална. Вич-вичел хтайла, учительдиз кутIуннавай сев акIуна, гьайванди яргъалай вичин мугьмандикай ни чIугваз, фуф ийиз башламишна ва сад лагьана кьулухъ галай пацарал хкаж хьана, учительдал фена. Французди кичIе хьанач, ам катнач ва вичел вегьин гуьзлемишиз акъвазна. Сев мукьув агатзавай. Деформа жибиндай гъвачIи тапанчи акъудна, адан кIуф гишин севрен яца ттуна яна. Сев ярх хьана. Вири чукурна атана, ракIар ачух хьана ва вичин зарафатдин натижадал тажубвал ийизвай Кирила Петрович кIвализ гьахьна.

Кирила Петровичаз чарасуз вич и кардин гъавурда гьатун кIан хьана: Деформ вичиз гьазурнавай зарафатдикай ни хабардар авунайтIа ва я адан жибинда ацIанвай тапанчи вучиз авайтIа чириз кIан хьана. Ада Машадиз эвериз ракъурна, Маша атана ва ада бубадин суалар французди перевод авуна.

— Заз севрен гьакъиндай ван хьайиди тушир, — лагьана жаваб гана Деформа, — амма тапанчияр за гьамиша гваз къекъведа, вучиз лагьайтIа зи къуллугъдиз зи тIварцIиз клигна закай авур ягьанатдин эвезда жаваб гун хъувун истемишиз тежедайвиляй, за ахътин ягьанатар кьабул тавун къаст авунва.

Маша адаз тажубвилалди клигна ва адан гафар ада Ки-

рила Петровичаз перевод авуна. Кирила Петровича са жавабни авунач, сев акъудна адаллай хам алажун буйругъ авуна; ахпа вичин итимрихъ элкъвена лагьана: — гьихьтин къучагъ я! КичIе хьанач, валлагь, кичIе хьанач. Гьа чIавалай адаз Деформ кIан хьана ва мад адакай зарафатар хъувун фикирнач.

Амма и дуъшуъшди Марья Кириловнадиз мадни гзаф эсер авунай. Ам михьиз гьайран хьанвай: адаз кьенвай севни а севрен кьилихъ секиндаказ вичив рахазвай Деформ акунай. Дирибашвал ва жуван такабурвал, намус хуьн тек са сословиядик квай крар туширди адаз акуна — ва гьа чIавалай кьулухъ ада жегьил учительдиз гьуьрмег ийиз хьанай хьи, и гьуьрметни сятдилай сятда артух дикъетдивди жезвай. Абрун арада са бязи алакъаяр дуьзмиш хьанай. Машадиз хъсан ван ва музыкада еке зигьин, бажаругълувилер авай. Деформа адаз вичи тарсар гун теклифнай. Идалай кьулухъ им кIелдай касдиз Маша, гьеле вичи вичиз а кар хиве кьан тейиз, жегьил учительдал ашукь хьайиди гъавурда гьатун четин туш.

IX-КЬИЛ

Суварин вилик квай йкъуз мугъманар къвез башламишна, бязибур бариндин кІвалера, ва флигельра[1] илифна, муькуьбур приказчикрин кІвалера, пуд лагьайбур кешищдин, кьуд лагьайбур агьваллу лежберрин кІвалера илифна, — тевлеяр мугьманрин балкІанривди ацІана, гьаятар ва сараяр жуьреба-жуьре экипажри[2] басмишна. Экуьнах сят 9-да клисада нисинин ибадатдин патахъай зенг яна, вири Кирила Петровича эцигай ва гьар йисуз адан садакьайралди безетмишзавай цІийи къванцин клисадихъди фена. Чпиз гьуьрмет авай ибадатчияр акьван гзаф кІватІ хьанвай хьи; гъакІан лежберриз клисада чка амачиз, абур клисадин ракІарривай гьаятда акъвазнавай. Ибадат башламишзавачир — Кирила Петровичал вил алаз акъвазнавай. Ам ругуд балкІан квай файтонда аваз атана ва Марья Кириловнани галаз еке дамахдалди вичин чкадал фена. Итимрин ва папарин вилер рушахъ элкъвена — сад лагьайбру адан гуьзелвилел тажубвал ийиз, кьвед лагьайбру дикъетдалди адан безеглу парталриз тамашиз хьана. Ибадат-дуьа башламишна, кІвалин певчийри[3] чпин чкадал акъвазна кІелиз-хьана, Кирила Петровича вичини абрухъ галаз зил кьазвай; я эрчІи патахъ, я чапла патахъ клиг тийиз дуьа ийизвай; дьяконди зурба ванцелди и ибадатхана бина авурдан тІварни зикир авурла, ада такабурлуз муьтІуьгъвилелди умунвилелди ччиливди агъуз хьана сажда авуна.

Ибадат куьтягь хьана. Кирила Петрович хашунив агатна.

---

1 Флигель — еке кІвалер авай гьаятда гьа кІвалерин къвалав ва гьаятдин са къерехда эцигнавай гъвачІи кІвал.

2 Акьахдай файтонар, тарантасар ва м. б.

3 Певчий — клисада гьаваздалди манияр лугьудай хьиз дуьаяр кІелдайбур.

Вири адан гуьгъуьна аваз фена, ахпа къуншияр гьуьрметдалди адан патав агатна. Папар элкъвена Машадал алтIушна. Клисадай экъечIдайла, Кирила Петровича виридаз вичин кIвализ обед нез эверна, ахпа файтонда акьахна кIвализ хъфена. Вири адан гуьгъуьна гьатна фена. КIвалер мугьманривди ацIана. Гьар са минутада цIийи-цIийи мугьманар къвезвай ва абрувай кIвалин эесидин патав са гужуналди физ жезвай. Вахт алатнавай модадин[1], куьгьне ва багьа парталар алукIнавай жевгьерар ва брильянтар галай барыняр элкъвена ацукьнавай, итимар садасадахъ галаз жуьреба-жуьре ванерал къал алаз эхтилатар ийиз, — балугъдин куьрдинни эрекьдин патав алтIушнавай. Залда 80 касдиз стол дуьзмишзавай. Къуллугъчийри гьерекатзавай, бутылкаяр ва шуьшедин гичинар эцигзавай, суфраяр туькIуьрзавай. Эхир дворецкийди[2] хуьрек эцигнава, лагьана малумарна ва сифтени-сифте столдихъ ацукьиз Кирила Петрович фена, адан гуьгъуьнлай папар рекье гьатна, ибру, гьарда вичин чIехивилиз клигна такабурвилелди чкаяр кьуна, ханум-рушари, кичIе цIегьерин суьруь хьиз сад-садалай аруш жез, сада-сад чуькьвез, сада-садан патав чкаяр кьуна. Абрун къаншарда итимар ацукьна. Столдин эхир кьиле гъвачIи Сашадин патав учитель ацукьна.

Къуллугъчийри гьар садан вилик адан чиндиз, мертебадиз клигайвал тарелкаяр эцигиз башламишна. Тарелкайрин ва тIурарин ван мугьманрин рахунрин ванерик акахьна, Кирила Петровича вичин ацIай суфрадиз шадвилалди тамашиз ва гзаф фу гудай касдин бахтлувиликай бегьем леззет хкудиз хьана. — И арада гьаятдиз ругуд балкIан квай файтон гьахьна.

— Им вуж я? — лагьана жузуна кIвалин эесиди.

— Антон Пафнутьич я, — лагьана са шмуд ванци санлай жаваб гана. РакIарар ачух хьана, элкъвей ва цIегьре гелер квай ччин алай, пуд къатар хьанвай чене квай 50 йиса авай са яцIу итим — Антон Пафнутьич Спицын, икрамар ийиз-ийиз, хъуьрез-хъуьрез ва геж хьуниз клигна багъишламишун тIалабиз гьазур яз, хуьрек недай кIвализ гьахьна.

— Къапар це иниз, — лагьана Кирила Петровича, — тавакъу ийида, Антон Пафнутьич, буюр ацукь, лагь кван, им вуч

---

1 Мода — инал парталрин адет хьанвай форма.

2 Девлетлу кIвалера хозяйстводин ва вири къуллугъчийрин кьилел жедай чIехи къуллугъчи

кар ятIа: вун зи ибадат ийидай чкадиз атанач ва обеддизни вуна геж авуна. Им ваз ухшар туш эхир, вун аллагьдиз ибадатни ийидайди я, тIуьнални рикI алайди я.

— Тахсирлу я, — лагьана жаваб гана Антон Пафнутьича, рехивални хъпивал акахьай рангадин кафтандин[1] дуьгмейрик кукIурна хурал ягълух туькIуьриз-туькIуьриз, — тахсирлу я зун, Кирила Петрович, кIвалай зун рекьиз фад экъечIнай, амма гьеле цIуд версинизни феначир, сад лагьана вилик квай чархунин шин кыве кьатI хьана — вуч ийида кьван? Гена бахтунай хьиз, хуьруьвай яргъаз къакъатнавачир, — хуьруьз хъфена, устIар жгъурна, вири са гьалда дуьзар хъийидалди, дуьз пуд сят фена — чара агъакьдай кар амукьнач. Кистеневкадин тамай яна мукьал рекьяй къвез завай жуьрэт ийиз хьанач, зунни элкъвена яргъал рекьяй атана.

— Агьа! — лагьана, гаф атIана Кирила Петровича, — вун дирибаш кьегьалрикай туш кыван; ваз кквекай кичIеда?

— ГьикI кквекай кичIеда, Кирила Петрович тха? Дубровскийдикай, — ихтибар алач адан къармахдик акатда, — ам туькIей гъил авайди я, ада садни гьакI ахъайдач, амма валай ада, белки, кыве хам хутIунда.

— Ккуьн патахъай ваз ахьтин кьетIенвал жеда, стха?

— ГьикI ккуьн, патахъай, Кирила Петрович тха? Регьметлу Андрей Гавриловичахъ галаз авай гьуьжетдин патахъай. Бес зун тушир ни кефиниз кIандайвал, яни инсафдалди ва гьакьвилалди шагьидвал авуна, Дубровскийри Кистеневкадиз гьич са гьахъни авачиз, анжах вуна хатур ийизвайвиляй эесивал ийизвай лагьайди. Регьметлудини (аллагьди вичиз женнет гуй) заз вичин саягъда кар кьун хиве кьунай, амма гадади, белки, бубадин гаф кьилиз акъудди. Икьван чIавалди аллагьди вичи хвена. — Абру зи тек са гьамбар тIарашна, амма ихтибар алач, кIвалеривни эгечIда абур.

— Амма кIвалера абруз кеф жеда, — лагьана Кирила Петровича, заз чиз яру сандух сиви-сивди ацIанва жеди.

— Гьина авайди я. Кирила Петрович тха. АцIанвай, амма гила лап ичIи хьанва.

— Бес я тапарар, Антон Пафнутьич. Чаз вун чидайди я; вуна пул гьиниз харж ийида кьван, кIвала вун вакIан гьалда яшамиш жезва, са мугьманни вуна кьабулдач, ви лежберар вуна алажзава, ваз чидайди анжах пул кIватIун я.

---

[1] Кафтан — валчагъдиз ухшар винелай алукIдай партал.

— Вуна гьамиша зарафатар ийида ман, Кирила Петрович тха, — лагьана пІузаррин кІаникай, кІуфук хъвер кваз, Антон Пафнутьича, — амма чун, валлагь, михьиз зарарда акьуна барбатІ хьанва, — ва Антон Пафнутьича кІвалин эсидин агъавилин зарафат са куьк кулебякадин[1] кІусунихъ галаз туькьуьнна туна.

Ам секинэ туна, Кирила Петрович, вичин кІвализ сифте яз мугьмандиз атанвай ва столдин муькуь кьилихъ учительдин патав ацукьнавай цІийи исправникдихъ элкъвена.

— ГьикІ я, квевай хьайитІани Дубровский кьаз жедани, жанаби исправник?

Исправникдиз кичІе хьана, ада икрам авуна, кІуфук хъвер кутуна, мез галкІана ва эхир жаваб гана:

— Чалишмиш жеда чун, ваше превосходительство.

— Гьей-гьей, чалишмиш жеда чун! Фадлай, фадлай инихъ чалишмиш жезва, амма гьич са метлебни хкатзавач. Яз, дугъриданни, ам кьан вучиз ийида. Дубровскийдин тарашунар исправникриз бул нямет-инай аниз, анай-иниз къекъуьнар, слист авунар, файтонра акьахунар, жибиндизни пул я — ахьтин нямет гудайди, хъсанвал ийизвайди гьикІ терг ийида кьван? Дуьзтушни, жанаби исправник?

— Лап дуз я, ваше превосходительство, — лагьана жаваб гана, лап регъуь хьана, исправникди.

— Мугьманар къагькъагьдалди хъуьрена.

— Дуьз лугьудай къучагъ кІанда заз, — лагьана Кирила Петровича. — Амма гьайиф чи кьейи исправник Тарас Алексеевич — эгер ам цІай яна кканачиртІа, мегьалда секинвал жедай. Дубровскийдикай вуч ван-сес ава? Эхиримжи сеферда ам гьина акуна?

— Зи кІвале акуна, Кирила Петрович, — лагьана са дишегьлидин ящІу ванци, — алатай саласа йкъуз ада зи кІвале обед авуна.

Виридан вилер и лап гьакІан простой хендеда паб тир, вичин хъсан ва шад къилихриз клигна виридаз кІандай Анна Совишна Глобовадихъ элкъвена. Вири, хабар чир хьун кІанз, адан эхтилатдихъ яб акализ гъазур хьана.

— Са пуд гьафтедин идалай вилик за зи Ванюшкадиз ракъурай пул приказчикдив вагана почтуниз ракъурна. Зи гада за кстах хуьзвач, я кстахариз кІан хьайитІани, захъ ахьтин

---

1 Кулебяка — къене як, балугъ ва м. с. ттуна расновай хъсан дадлу афаР хьтинди.

такьат авача, амма квез чизва хьи, гвардиядин офицерди вич рябетлуз, абурлуз хвена кІанда, гьавиляй за жувахъ авай тІимил доходдикай Ванюшкадизни пай хкудзава. Ингье гьакІ за адаз 2000 манат ракъурнай; Дубровский са шмуд сеферда зи рикІел атанатІани, за фикирна: шегьер мукьвал ала, авайди вири 7 верст я, белки аллагьди бала алудди. КлигайтІа зун: нянихъ зи приказчик ччинин рангар атІана, парталар къазунна ва пияда яз хуьквезва, — аквазамаз зай гьарай акъатна — вуч хабар я? Ваз вуч хьана? Ада заз жаваб гана: — Анна Савишна диде, къачагъри къакъудна, зунни текьена са жизви къакъатна, Дубровский вични гьана авай, зун асмишиз кІан хьана, мад язух атана ахъайна — амма вири къакъудна балкІанни файтонни къахчуна.

Зун гьа алай чкадал кьурана цаварин патишагь, бес зи Ванюшади вуч авурай?

Маса илаж амукьнач: за хциз кагъаз кхьена, хьайи крар вири ахъайна ва са копекни пул галачиз рекье ттуна.

Са базардин йкъар алатна, мад са базар алатна — са йкъуз зи гьаятдиз са файтон гьахьна. Са генералди зун акун тІалабна: зани ша лагьана тІалабна, кІвализ 35 яшда авай, чІулав чІарар алай, спелар ва ччуруяр квай, халис гьа Кульневан партретдиз юхшар авай са къумрал итим гьахьна, ада вич зи регьметлу гъуьлуьн Иван Андреевичан, дуст ва кьведани санал къуллугъ авурди я лагьана: вич инин патавай физвайди тир лагьана, амма и гьаятда вичин куьгьне дустунин хендеда паб тир зун авай чІал чир хьайила, зи мукьув татана физ хьанач, лагьана. Зани ам заз аллагьди ганвай такьатдиз клигна къунагъ авуна, иникай, аникай ва эхирки Дубровскийдкай эхтилатар авуна, зи дерт за адаз ахъайна. Зи генералди ччин чІурна. «Им гъариба кар я,— лагьана ада, — заз ван хьана Дубровскийди акатай нел хьайитІани вегьезвач, ада машгьур тир девлетлуйрал вегьезва, абрувайни са затІни тун тавуна вири къачузвач, къачузвайди са пай я лугьуда. Итим кьена лагьана адак садани тахсир кутазвач, ина гьарам задавал аватІа гьа ви приказчикдиз эвериз тур кван. Приказчикдиз эвериз фена, ам атана. Генерал акуник кваз приказчик кІвачин кьилел кьурана. «Лагь кван заз, стха, Дубровскийди вавай гьикІ къакъуднайтІа, адаз вун гьикІ асмишиз кІан хьанайтІа». Зи приказчикдик зурзун кткана, ам генералдин кІвачерик ярх хьана. — Буба, зун тахсирлу я, са гунагь хьана завай — за тапарарна. За. — «Эгер

гьакI ятIа, — лагьана генералди, — хьайи хьайивал жуван барынядиз эхтилат ая, за яб гуда». Приказчикдай гаф акъатнач. «Гьан, гьикI хьана, — давамна генералди, — лагь: вал Дубровский гьинал гьалтнай?» — Кьве шамагъаждин ттарцив гьалтнай буба, кьве шамагъаждин ттарцив. — Ада ваз вуч лагьанай?— Ада завай вун ниди я, гьиниз ва вучиз физвайди я? — лагьана хабар кьунай. «Ахпа гьикI хьанай?» — Ахпа ада заз кагъазни пул це лагьанай, — Ахпа? — «За адав кагъазни пул вуганай.— «Ада вуч авунай? Гьан кван, ада вуч авунай?» — «Буба, зун тахсирлу я. — «Гьан кван, ада вуч авунай? — «Ада пулни кагъаз зав вахкана.: алад жуваз тухвана почтуниз це, лагьанай — «Ахпа?» — «Буба, зун тахсирлу я» —«Ви дуван за ийида, ашна, — лагьана хъел кваз генералди, — вуна ханум, гила и гьарамзададин сандухда къекъвез буйругъ це, ам вич зи гъиле ттур, за адаз эердиз тарс гуда. Квез чир хьухь хьи, Дубровский вич гвардиядин офицер хьайиди, я адаз вичин юлдашдин рикI тIариз, адаз писвал ийиз кIан жеч». И генерал вуж ятIа зун гъавурда гьатна, мад за адахъ галаз рахунар ийидай кар авачир. Кучерри приказчик адан файтондин вилик кьилел, хивел кутIунна-пулни жгъана: генералди зи кIвале обед авуна, ахпа гьасятда хъфена ва приказчикни ада вичихъ галаз тхвана. Зи приказчик пака йкъуз тама мегъуьн ттарцел кутIунаваз ва гатана алайбур кукIварнаваз жгъана.

Вирида, иллаки рушари, нефесни акъуд тейиз, Анна Савишнадин эхтилатдихъ яб акална. Рушаркай гзафбру, иллаки Радклифан[1] ктабда кхьенвай чинебан сирлувилер квай дегьштривди ацIанвай, гъамиша рикIе гужлуз хиялар авай Марья Кириловнади, ам романрик квай геройдай кьуна, рикIин къеняй чинеба адаз хъсанвал, хийир хьун тIалабнай.

— Вунани, Анна Савишна, ви кIвале хьайиди Дубровский вич я лугьуз фикир ийизва ман? — лагьана хабар кьуна Кирила Петровича. Вун гзаф ягъалмиш я. Ваз мугьман хьайиди вуж ятIа заз чидач, анжах Дубровский туш.

— ГьикI Дубровский туш, тха, ам тахьана, рекьерал экъечIиз рекьяй фидайбур акъвазардайди ва абрук къекъведайди вуж жеда мегер?

— Заз чидач, амма Дубровский тахьун якъин я. Адан аял

---

1 XVIII векдин кьвед лагьай паюна ва XIX-векдин эвелра хьайи англий-ский писатель — паб я. Ада вичин произведенийра гьич гьакъикъатдиз ухшар авачир къурхулу ва чинебан вакъиайрикай кхьенва.

ваxи зи рикIел алама, адан чIарар чIулав хьанатIа мад заз чидач, а чIавуз ам бурма расу чIарар авай гада тир — амма заз якъин чида хьи, Дубровский зи Машадлай вад йисан чIехи я, акI хьайила, адан 35 йис туш, 23 йис кьван я.

— Лап дуьз гьакI я, ваше превосходительство, — лагьана исправникди, — зав Владимир Дубровскийдин лашанар кхьена гва. Абрун къене лап дуьз адан 22 йис я лагьанва.

— А! — лагьана Кирила Петровича, — лап хъсан: кIела кван, чна яб акалда, адан лашанар чир хьун чаз пис жедач, кар я белки чи вил хкIуртIа, чи хурукай катич ам.

Исправникди жибиндай бегьем чиркин са табагъ чар акъудна, вичи са еке кар ийизвай саягъдалди ам ахъайна, аваздалди кIелиз башламишна.

«Владимир Дубровскийдин вичин виликан гьаятдин къуллугъчийрин лугьунриз клигна туькIуьрнавай лашанар.

Хайидалай инихъ 22 йис я, уртабаб буй ава, ччин михьиди я, ччуру твадайди я, вилер мичIи-хъпивал алай ргайбур я, чIарар расубур, нерни дуьзди я. **Хсуси лашанар:** ахьтинбур квач».

— Анжах гьа ибур! — лагьана Кирила Петровича.

— Анжах, — лагьана жаваб гана исправникди, вичин чар кIватIиз-кIватIиз.

— Ваз мубарак хьуй, жанаби исправник. Амма гъариба кагъаз я гъа! И лашанралди квез Дубровский жгъурун са четин кар туш. Уртабаб буй авачирди вуж я, расу чIарар, дуьз нер, ргай вилер авачирди вуж я кьван! Пуд сятда Дубровскийдихъ галаз эхтилатар авурди вуж ятIа чир жеч ваз лагьана, за мерж кьада. Гаф авач, акьул авай кьилер я чи чиновникар.

Исправникди ажузвилалди вичин кагъаз жибинда хутуна ва чуькьни тавуна келем галай къазран як нез башламишна; и арада къуллугъчияр, гьар садан рюмка ацIуриз, мугьманрилай са шмудра кьил-кьилиз яз элкъвенвай. Са шмуд бутылка дагъдин ва цымлянский чехир ахъайна хатурдай шампанский чехирдин тIвар алаз кьабулнавай, ччинар яру жез башламишнавай, рахунар ван алай, ттум кьил авачир акахьай ва шадвал гзаф квайбур жезвай.

— Ваъ, — лагьана Кирила Петровича, — регьметлу Тарас Алексеевич хьтин исправник мад чаз ахквазмайди туш. Ам ягъалмиш жедайди тушир, гьакIан ментеш тушир. Гьайиф, къучагъ цIай яна ккана, тахьайтIа и къачагърин дестеда авайбур садни адан хурукай хкатдачир. Ада абур садни амачиз вири

кьадай — гьич Дубровскийдивай вичивайни адан гъиляй вич гьакI ва я ришвет-шаладалди къуртармишиз жечир. Пул адавай Тарас Алексеевича къачун ийидай, амма ахъай ам ада ийидачир. Регьметлудин адет гьахьтинди тир. Аквадай гьаларай, маса чара авач, и кардик жув акахьна жуван кIвалин итимар галаз къачагърал жув вегьена кIанда. Сифте гъилериз са къад кас туькIуьрна ракъурда, абру фена угърийрин бендергагь тир там михьда; ибур кичIе халкь туш, ибрукай гьар сад текдиз севрен винал фидайди я — къачагърихъай кьулухъ чIугвач абру...

И гафарин ван хьайила Антон Пафнутьича, къалин чIар алай вичин таниш-сев ва са вахтунда вичиз къисмет хьайи зарафат рикIел акьалтна, жузуна:

— Кирила Петрович тха, куь сев сагъ яни? —

— Миша[1] регьметдиз фена,— лагьана жаваб гана Кирила Петровича, —ам, тIвар къазалмишна, душмандин гъилелди кьена. АтIангье адал гъалиб хьайиди, — Кирила Петровича Деформ къалурна.

— АкI хьайила Миша кьена ман, — гьайиф Миша, валлагь гьайиф! Гьихьтин зарафатардай уюнбаз тир! Гьихьтин акьуллуди тир! Ахьтин маса сев мад жигъин хъийич. Ам мусьеди[2] вучиз кьена эхир?

Кирила Петровича вичин французди кьегьалвал гзаф еке хушвилелди ахъайиз башламишна, вучиз лагьайтIа адак элкъвена вичин патарив гвай кьван вири шейэрал дамахдай, такабурвал ийидай алакьунин бахтлу бажаругъвал квай. Мугьманри Миша кьиникьин эхтилатдиз дикъетдалди яб гана ва абур, эхтилат вичин дирибашвиликай тирди гъавурда авачиз, вичин чкадал секинз ацукьна вичин надинж ученикдиз эдебдин рекьер къалурзавай Деформаз гьайранвилалди клигиз хьана.

Пуд сятда кьван давам авур обед куьтягь хьана; кIвалин эесиди салфетка[3] столдал эцигна — вири къарагъна ва тавханадиз экъечIна, ина абур кофеди, карт къугъун ва хуьрек тIуьр кIвале акI хъсандаказ башламишай пьянискавал давамаруни гуьзлемишзавай.

---

[1] Миша — севрен лакIаб я.

[2] Мусье — виликди урус чIала „господин" хьтин француз чIала садан тIвар кьадайла гьуьрмет паталди гилигдай гаф я, месела: жанаби, агъа хьтин.

[3] Салфетка — хуьрек недайла гъил михьдай махсус пек ягълух.

Х-КЬИЛ

Нянин сят иридаз мукьа хьайила бязи мугьманриз хъфиз кІан хьана, амма хъвайи ичкийри кефи шаднавай кІвалин эесиди къапуяр агалун буйругъ авуна ва пакагьан экуьналди садни гьаятдай акъуддач лагьана малумарна. Са герендилай музыкадин ван ацалтна, залдин ракІарар ачух хьана, бал кьуьлерин межлис башламишна. КІвалин эесини адан мукьа юлдашар, са стакандин туьгъуьнлай муькуьди хъваз ва жегьилрин шадвилериз хушвилелди тамашиз, са пипІе ацукьна хьана. Къарияр карт къугъваз хьана. Уланский бригададин офицерар илиф тавунвай вири чкайра хьиз инани кьуьл ийидай жигьил итимар папарлай тІимил авай, и кардиз ярамиш къведай вири итимар гъиле кьунвай. Учитель абрун арада виридалайни артух тир, ада виридалай гзаф кьуьлер ийизвай, вири рушари гьам хкяз ва адахъ галаз хъсан кьуьл ийиз жеда лугьуз хьана. Са шмуд сеферда ам Марья Кириловнадихъ галаз элкъвена—рушар абруз ягьанатдалди клигнай. Эхир кьулан йифериз мукьва хьайила, галатнавай кІвалин эесиди кьуьлер акъвазарна ва ужин—нянин хуьрек гун буйругъ авуна вич ксуз хъфена.

Кирила Петрович авачиз хьуни мугьманрик артух азадвал ва диривал шадвал кутуна — итимри папарин къваларив ацукьиз жуьрэт авуна — рушар хъуьрез ва чпин къуншийрихъ галаз кушкушдалди рахаз хьана; папар столдин са пата авайди муькуь пата авайдахъ галаз ван хкажна рахаз хьана. Итимри хъваз, гьуьжетар ийиз ва къагькъагьдалди хъуьрез хьана — эхирки, ужин гзаф шадди хьана, ада вичелай кьулухъ вич хушдиз рикІел хкидай са гзаф хушвилер рикІера ттуна.

И виридан шадвилиз анжах са каеди шериквал ийизвачир— Антон Пафнутьич вичин чкадал ччин чІуруз ва кисна ацукьна-

вай, ада фикир чкIанваз незвай ва ам къадарсуз рикI секинзавачирди хьиз аквадай. Къачагърикай авур эхтилатри адан фикиррик къалабулух кутунвай. Абрукай кичIе хьуниз адахъ бегьем себеб авайди чаз мукьа аквада.

Вичин яру сандух ичIи я лугьуз аллагьдикай шагьид кьазвайла Антон Пафнутьича тапараразвачир ва гунагь ийизвачир — яру сандух дугъриданни ичIи тир, са вахтунда ада хуьзвай пулгила Антон Пафнутьича перемдин кIаникай вичин хуралай куьрсарнавай тумаждин чантада гьатнавай. Виридахъ вич инанмиш тушировал ва вичиз гьамишалугъ кичIевал ада гьа и игьтиятвилелди секинарзавай. Чарадан кIвале йифиз амукьуниз мажбур хьанваз, адаз вич угъриийривай регьятвилелди гьахьиз жедай хевлет кIвале ксурункай кичIезвай; ада вил экъуьрна са умуд кутаз жедай юлдаш ахтармишна ва эхирни Деформ сечмишна. Адав им сечмишиз турди Деформан гужлувал къалурзавай акунар тир, гзафни-гзаф и Деформа фагъир Антон Пафнутьичавай чандик зурзун акат тавуна рикIел гъиз тежер севрел расалмиш хьайила къалурай дирибашвал тир. Столдихъай къарагъайла, Антон Пафнутьич, вичин туьтуьнив ванер ийиз таз ва галачиз уьгьуьягъиз, жегьил французди къваларив элкъвез хьана, эхирни адаз вичин метлеб ачухиз башламишна. — Гм, гм, жечни, мусье, къе йифиз зун ви кунашда ксайтIа, вучиз лагьайтIа ваз аквазва хьи —

— Que desire monsieur?[1] — лагьана, гьуьрметдалди адаз икрам авуна, жузуна Деформа.

— Ай мусье вуна рус чIал чир тавуна, ажеб чIуру бала хьаначни. Же, ве, муа, ше ву куше,[2] гъавурда гьатзавани вун?

— Monsieur tres volanties, — лагьана Деформа, — Veuillez donnr des ardres en sonseguance[3].

Француз чIалай вичиз авай чирвилерал гзаф рази хьайи Антон Пафнутьич гьастяда лазим серенжемар ийиз фена.

Мугьманар, сада-садаз сагърай лагьана, гьарма вичиз тайинарнавай кIвализ хъфена. Амма Антон Пафнутьич учительдихъ галаз ам авай флигельдиз хъфена. Йиф мичIиди тир. Деформа фонардалди рехъ экуь ийиз хьана, Антон Пафнутьич, вичин пул амайди вичиз якъин хьунин патахъай ара-бир вичин чинебан чанта хурув эгисиз, адан гуьгъуьна аваз фена.

---

[1] Ваз вуч кIанзава, жанаби?

[2] Заз вун авай кIвале ксуз кIанзва.

[3] Лап хушвилалди кьабулда, за жанаби, лазим тир буйругъар це.

Флигельда авай кІвализ хтана, учительди шем куькІуьрна ва кьведани парталар хтІуниз башламишна; и арада Антон Пафнутьич, агалдай чкайриз ва дакІарриз клигиз ва и клигуни вичин рикІ секинар тавурвиляй кьил галтадиз кІвале къекъвена. РакІарар са къармахдалди агалдайбур тир, пенжерийра кьвед лагьай рамкаяр авачир. Ам и гьалдин гьакъиндай Дефоржаз арза ийиз алахъна. Амма француз чІалан къене адахъ авай чирвилер ахьтин четин метлебар лугьунин патахъай тІимил тир, — француз адан гъавурда гьатнач, Антон Пафнутьич вичин арзаяр, шелхвал туниз мажбур хьана. Абрун месер сад-садан къаншарда авай, абур кьведни къаткана, учительдини шем хъуьткъуьнарна.

— Пуркуа ву туше, пуркуа ву путе[1], — лугьуз, рус чІалан тушу, яни хъуьткъуьрда, лагьай глагол са бубат француз чІалан къайдада дегишариз гьарайна Антон Петровича. — Завай мичІи чкада дурмир[2] жедач.

Дефорж адан гъавурда акьунач ва адаз гиже-хийир лагьана ксана.

— Лянет хьайи басурман[3] — лагьана мурмур авуна, вичел яргъан гьализ-гьализ, Спицына, — адаз шем хъуьткъуьрун вуч герек тир. Адаз вичиз пис я. Завай экв авачиз икибаштан ксуз жедач. — Мусье, мусье, — лагьана ада мад, — же ве авек ву паркеч.

Амма французди жаваб ганач ва са герендилай хух ийиз башламишна.

«Хух ийизва амалдар французди, — лагьана фикирна Антон Пафнутьича, — амма заз ахвар атун мукьварани авач, — эхтибар алач ачух ракІарай ва пенжердай угърияр гьахьда, — и шайтІан мад тупар ягъайтІани ахварай авудиз жедач».

— Мусье! я мусье! — лянет алукьрай вал.

Антон Пафнутьич кисна — галатуни ва хъвайи ичкийри адан кичІевал явашарна — ам муьргуьдиз физ башламишна ва са герендилай ам дерин ахвариз фена.

Адаз гъариба гьалда ахварай аватун гьазурзавай. Ахваркай адаз сада явашдаказ вичин перемдин хуру кьуна ялзавайди хабар хьана. Антон Пафнутьича вилер ахъайна ва зулун йкъан экуьнахъ жедай зайиф ишигъдалди адаз вичин вилик акъвазна-

---

[1] Вучиз хкадарзава! Вучиз хкадарзава?

[2] Дурмир — ксуз.

[3] Басурман — себ гудай гаф я, кафир гавур лугьудай хьтин.

[4] Заз вахъ галаз рахаз кІанзава.

вай Дефорж акуна; французди са гъиле тапанчи къуна, муькуь гъилелди адан багьа чанта ахъайзвай. Антон Пафнутьичан нефес кьурана.

— Кесь ке се лусье ке се — лагьана ада зурзун квай ванцелди.

— Аста, ксна,—лагьана учителди михьи урус чІалалди,—киса тахьайтІа вун пуч жеда. Зун Дубровский я.

XI-КЬИЛ

Гила чна им кIелдай касдивай тавакъу ийида хьи, герек ада чаз чи повестда къалурай эхиримжи вакъиаяр чпелай вилик хьайи ва чавай гьеле эхтилат ийиз тахьанвай краралди ачухиз эхтияр гун. Станциядал вичикай чун жизви рахай смотрительдин кIвале, са пипIе вичин ччина вич гъвачIи чиновникрикай тирди ва я ччара уьлкедин итим тирди, яни почтунин рекье вичин гафуни атIун тийидай итим тирди къалурзавай умунвилин ва сабурдалди гуьзлемишунин лашан авай са рекьин мугьман ацукьнавай. Адан гъвачIи файтон, ягъламишунал вил алаз, гьаятда авай. Идан къене вичин эесидихъ бегьем агьвал авачирвилин субут тир са гъвечIи чемоданни авай. И юлчиди вичиз я чай я къагьве тIалабзавачир, пенжердай клигиз, пердедин муькуь пата ацукьнавай смотрительдин папаз гьич хуш тушир уьфт язвай.

— Ажеб уьфтуьнал рикI алайди ракъурна чаз аллагьди, — лагьана ада аставиледи, — пагь уьфт язавай саягъ акутIу — вагь вун хъиткьинрай, лянет хьайи басурман.

— Вуч ава кьван? — лагьана смотрительди, — вуч зарар ава, ярай вичиз.

— Вуч зарар ава кьван? — лагьана хъел квай папа, — бес ам ваз ккуьн лашан ятIа чидачни кьван?

— Ккуьн лашан я? Уьфтуьни пул гъиляй акъудда лугьудани? Е-е! Пахомовна, чи кIвале кIантIа уьфт я, кIантIа ямир: чахъ икибаштан пул авач.

— Ахъайна рахкура ам, Сидорич. Вазни ам инал хуьз такI-андач. Це балкIанар адаз, квахьна хъфий.

— Акъвазрай Пахомовна; тевледа авайди пуд тройка я, кьуд лагьайда ял язава. Ихтибар алач, хъсан юлчияр атана акъатда; заз французди, патахъай зи къам кукIвариз таз кIандач. Яваш гьакI язва ман! Ингье къвезва. Пагь акI зарб гьалзва; гьа-яман, генерал туштIа?

Файтон балкондин вилик акъвазна. Къуллугъчиди, хивелай хкадарна эвичIна, файтондин ракIар ахъайна ва са минутадлай дявед формадин шинель ва лацу шапка алай са жегьил итим смотрительдин кIвализ гьахьна — адан гуьгъуьнал алаз къуллугъчиди са сандухча гъана дакIардал эцигна.

— БалкIанар, — лагьана офицерди буйругъ гудай ванцелди.

— Исятда, — лагьана жаваб гана смотрительди. — Рекьин чар[1] гице.

— Зав чар гвач. Зун маса патахъ физвайди я. — Ваз зун чир жезвачни мегер?

Смотрительдик тади акатна ва ямщикрик тади кутаз чукурна ада. И жегьил кас кIвале инай-аниз, анай-иниз къекъвез башламишна, пердедин кьулухъ фена ва аставилалди смотрительдин папавай, и кIвале ацукьнавай юлчи вуж я, лагьана жузуна.

— Аллагьдиз чир хьуй ам вуж ятIа,—лагьана смотрительдин папа, — са француз я. Им тамам вад сят я, балкIанрал вил алаз акъвазна, уьфтуьнал илигнава. Зегьле тхузва лянет хьайида.

Жегьил кас и юлчидив француз чIалалди рахана.

— Ву гьиниз физвайди я? — лагьана жузуна ада адавай.

— И мукьув гвай шегьердиз, — лагьана французди, — анай зун вичиз такуна учительвиле кьунвай са помещикдин патав фида. За зун къе чкадал жеда лагьана фикирнавай, амма жанаби смотрительди маса къарар гана — и уьлкеда балкIанар жгъурун четин я, жанаби офицер.

Инин помещикрикай нин патав къуллугъда акъваззва вун? — лагьана жузуна офицерди.

— Жанаби Троекуроан патав, — лагьана жаваб гана французди.

— Троекуроан патав? А Троекуров вуж я?

— Ma foi, monsieur[2]... Заз адан гьакъиндай хьайи ванерик хъсанвал тIимил ква. Лугьунриз клигайла, ам гзаф такабурлу ва вичин кефиниз кIандайди ийидай пис къилихдин, кIвалинбурухъ галаз зулумдалди рафтар ийидай барин я — садавайни адахъ галаз рекье физ жедач, адан тIвар кьурла виридак зурзун акатда лугьуда, учителар ада саймишдач, абрукай кьвед рекьидалди гатана лугьуда.

---

[1] Рекьин чар—подорожний—почтунин рекье аваз къуллугъдин крарин патахъай физвайбурув жедай, станцийрилай балакIанар къачуниз герек чар:

[2] Дуьз лагьайтIа жанаби...

— Вуна инсаф ая! Бес вун гьахьтин аждагьандиз къуллугъдал акъваззава?

— Бес вуч ийида, жанаби офицер? Ада заз хъсан дуллух теклифзава, вири харжиярни вичикай яз, йиса 300 манат гудайвал я. Белки зун амайбрулай бахтлу жен. Заз са кьуьзуь диде ава, дуллухдин са пай за дулалмишвилин патахъай гьадаз рахкурда, амай пулункай вад йисан къене завай са гъвачIи капитал-гележегда зун муьгьтежсузвилин патахъай бес тир кьадар кIватIиз жеда — ам кIватIайла вопсоич[1], зун Париждиз хъфида ва ана элиш-веришдин крарик акахьда.

— Троекурован кIвале вун чидай кас авани? — лагьана жузуна офицерди.

— Садни авач, — лагьана учительди, — зун ада Москвадай вичин дустариз кхьена гъайиди я, и дустаркай садан повар тир зи ватан эгьлиди зун учительвилиз меслят къалурна. Ваз чир хъана кIанда хьи, зун гьазур жезвайди учительвилиз тушир, кондитервилиз[2] гьазур жезвай, амма заз куь уьлкеда учителвилин пеше масабрулай артух менфятлу я лагьана ван хьана...

Офицер хиялдик акатна.

— Яб це, — лагьана ада французди гаф атIана, — эгер, исятда вун Париждиз хъфин шартIуналди, ви и гележегдин эвезда ваз 10.000 манат нагъд пул теклиф авуртIа гьикI жеда?

Француз офицердиз тажубвилелди клигна, хъуьрена ва ада кьил галтадна.

И арада кIвализ гьахьай смотрительди:

— БалкIанар гьазур я, — лагьана.

— Исятда, — лагьана офицерди, — са минутада и кIваляй экъечI. — Смотрительни къуллугъчи экъечIна. — За зарафат ийизвач, — лагьана мад француз чIалалди офицерди, — 10.000 манат завай гуз жеда ваз, заз герек тирди анжах вун ина амукь фикир ийидатIани чизмачир.

И гафарихъ галаз ада сандухча ахъайна ва са шмуд туп чар пулар акъудна. Французди вилер экъисна. Адаз вичи вуч фикир ийидатIани чизмачир.

— Зун ина такьун-зи кагъазар, — лугьуз гьайранвилелди тикрар авуна ада, — ам зи кагъазар, — амма види зарафат я гьа: вуна зи кагъазрикай вуч ийида?

---

[1] Сагърай.

[2] Кондитер — ширин фар, булкаяр, печенияр ва ихьтин маса затIар чрадайди.

— Ам ваз талукь кар туш. За вавай хабар къазва: вун рази яни, тахьайтIа тушни?

Французди, гьеле генани вичин япариз ван хьайидахъ инанмиш тушиз, вичин кагъаз жегьил офицердив вугана; им тадиз абруз клигна.

— Ви паспорт-хъсан я, вун рекомендовать[1] ийизвай чар — клигин чун. Хайи вахт къалурзавай свидетельство — лап хъсан я. Ингье ваз ви пулни, элкъвена ахлад. Сагърай!

Француз къах хьана амукьна. Офицер элкъвена хтана.

Зи рикIелай лап метлеб алай са кар алатна: и агьвалат вири чи кьведан арада амукьда лагьана намусдалди гаф це, — ви намусдин гаф це.

— Зи намусдалди гаф гузва за, — лагьана французди. — Амма зи кагъазар, бес абур гвачиз за вуч ийида?

— Сифте душьшуьш хьайи шегьерда, вун Дубровскийди къакъудна лагьана, малумара. Вахъ инанмиш хьана ваз герек тир свидетельствояр гуда. Сагърай аллагьди вун тадиз Париждиз агъакьарна ви диде сагъ саламат яз къалуррай ваз.

Дубровский кIваляй экъечIна, ада файтонда акьахна чукурна.

Смотритель пенжердай клигзавай, файтон экъечIна хъфейла, ада папахъ элкъвена лагьана:

— Ваз вуч аватIа чидани, Пахомовна? Им Дубровский тир гьа.

Смотрительдин папа тадиз пенжердал зверна, амма гежхьанвай — Дубровский и чIавуз яргъаз акъатнавай. Ада вичин гъуьлуьз экъуьгъиз башламишна:

— Ваз аллагьдихъай кичIедач, Сидорич, им вуна вилик амаз вучиз лагьанач заз, зун Дубровскийдиз гьакI клиг кьванни ийидай, гила ам мад иниз акъатдалди вил алаз акъвазна кIанда. Ягьсуз, вун дугъриданни ягьсуз я!

Француз къах хьана амукьнавай. Офицердихъ галаз хьайи икьрар, пул, ибур вири адаз акур ахвар хьиз жезвай. Амма чар пуларин тупар ина адан жибинда авазвай ва абру и хьайи тажублу кар гьакъикъат тирди адаз ашкара тастикь ийизвай.

Ада шегьердиз кьван балкIанар крида-кьадайвал хьана. Ямщикди ам балкIанрив са-са кам къачуз таз хутахна, ам шегьердиз йифиз агъакъна.

---

[1] Рекомендация — хъсанвилин гьакъиндай ганвай чар.

Къаравулдин эвезда чкІай будка алай чкадал, шегьердиз гьахьдай къерехдив агъакьайла, французди акъвазариз туна, — файтондай эвичІна, файтонни чемодан ямщикдиз пишкешзава лагьана ишарайралди гъавурда ттуна, вич яхдаказ фена. Дубровскийдин теклифдал француз вич гьикІ тажублу хьанайтІа, ямщикни адан жумартвилел гьакІ тажублу хьанай. Амма немец дели хьанва жеди, лагьана фикирна, ямщикди адаз гьакъисагъвилалди икрам авуна сагърай лагьана, ва, шегьердиз гьахьун хийир такуна, ам эеси вичин хъсан таниш тир вичиз чидай са хъвадай духандиз фена. Ада йиф гьана акъудна, пака экуьнахъ ам ччин дакІуна ва вилерни яруз, файтонни чемоданни гумачиз, буш балкІанар гваз кІвализ хъфена.

Французди кагъазар къачуна, Дубровский, чаз винихъ акурвал жуьрэтлудаказ Троекуроване патав атана ва адан кІвале секин хьана. Адан чинебан къастар гьихьтинбур тиртІани (абур чаз ахпа гуьгъуьнлай чир жеда), ада ийизвай кардик са негьакьанвални квачир. Дугъри я, гъвачІи Сашадиз тербия гунал ам тІимил алахънавай, ада адаз жен желвал ийиз тамам азадвал ганвай ва анжах форма патал гузвай тарсарин патахъайни кІевиз туьнбуьгь ийизвачир, — амма адан эвезда ам вичин ученица-рушаз музыкада агалкьунар хьунин патахъай еке гьакъисагъвилелди гелкъвезвай ва гзаф вахтара тамам сятералди адахъ галаз фортепьянодихъ [1] ашукьдай. Жегьил учитель виридаз кІандай — Кирила Петровичаз ам гъуьрче адан дирибашвиляй, зирингвиляй, Марья Кириловнадиз адан кьадарсуз гьакъисагъвиляй ва кичІез-регъуьз вичиз фикир гузвайвиляй, Сашадиз — ам вичин женжелвилериз юмшагъвилелди клигдай виляй, кІвалин къуллугъчийризни адан регьимлувиляй, ва акунрай, вичин агьвалдив кьан тийир жумартлувиляй кІандай. Ам вични вири хзандик акахьнавай ва аквар гьаларай ада вич а хзандикай сад яз гьисабзавай.

Ам учительвилин къуллугъдал акъвазай чІавалай а рикІел хуьниз лайих тир сувар къведалди варз кьван алатнавай ва и секин жегьил француз-вичин тІварцІи а вири мегьалда авай эесийрик зегьле къакъатдай кичІевал кутазвй гьайбатлу къачагъ тирди садани шак ийизвачир. И вахтунда, Дубровский садрани Покровский хуьряй масаниз феначир, амма, хуьруьн эгьлийри чпин хиялдалди туькІуьрунин нетижада, адан къачагъвилер се-

---

[1] Фортепьяно — музыкадин инструмент я.

кин жезавачир ва я мумкин я, адан шайкади[1] начальник авачирлани чпин крар давам ийизвай жеди.

Вичин хсуси душман ва вичин кьелел атай баладин асул себеб крарикай сад гьисабиз жедай касдихъ галаз йифиз са кІвале амукьайла, — Дубровскийдивай кьисас къахчун тавуна акъвазиз хьаначир. Адаз чанта авай чІал чидай ва ада чанта къакъудуниз къарар ганай. Ада вич сад лагьана дуьнмиш хьана учительдикай къачагъ хьуналди фагъир Антон Пафнутьич гьикІ гьейран авунайтІа чаз винихъ акунай.

Покровский хуьре йиф акъудай мугьманар са-сад экуьнан сят 9-да тавханадиз кІватІхьана; ина ргазвай самовардин вилик экуьнан парталар алаз Марья Кириловна ацукьнавай, — байкадин сюртук ва кІвачарални туфлияр алаз вичин гьаркьуь фенжандай чай хъвазвай. Виридалай эхирдай Антон Пафнутьич гьахьна; адан ччиниз акІ цлан ранг янавай ва адан кефи акІ чІуруз аквазвай хьи, ам акурла вири мягьтал хьана ва Кирила Петровича адан сагълугъвиликай хабар кьуна. Спицына гьакІан са манани квачир жавабар гана ва гьич са карни тахьай хьиз анал секиндаказ ацукьнавай учительдиз ам гзаф кичІевилелди клигиз хьана. Са шмуд минутадлай къуллугъчи гьахьна, адаз Спицыназ файтон гьазур я лагьана, малумарна. Антон Пафнутьича икрамар ийиз, сагърай лугьуз гъерекатна ва кІвалин эесидин алахъунриз клиг тавуна ам тадиз кІваляй экъечІна, гьасятда хъфена. Адаз вуч хьанатІа садни гъавурда гьатначир, Кирила Петровичани адаз тІуьн кьилалди хьана лагьана фикирнай. Чайдилай ва сагърай лугьунин нагьардилай кьулухъ амай мугьманарни хъфиз башламишна, са герендилай Покровский ичІи хьана ва вири чпин адетдин къайдада гьатна.

---

[1] Шайка — къачагърин десте.

XII КЬИЛ

Са шмуд югъ алатна, амма фикир гуниз лайих тир хьтин са агьвалат хьанвачир. Покровский хуьре яшамиш жезвайбрун уьмуьр гьамиша са къайдадинди тир. Кирила Петрович гьар йкъуз гъуьрчез фидай; Марья Кириловна кІелнал, серда къекъуьнрал ва музыкадин тарсарал-гзафни-гзаф музыкадин тарсарал машгъул тир. Ам вичин рикІин гъавурда акьаз башламишнавай ва ада вичин кІанивилалди (къастуналди) тушиз, ажугъдалди, вичин рикІиз жегьил французди лайихвилелди эсер ийизвайди хиве кьазвай. Француз лагьайтІа, гьуьрметдин ва кІевиз абур хуьнин сергьятрай къерехдиз экъечІзавачир ва идалди ада рушан такабурвал ва къурхулу шаклувилер секинарзавай. Марья Кириловна вичин рикІ желб ийизвай вердишвилериз къвердавай гзаф ихтибарлувилалди табий жезвай. Деформ авачирла ам сугъул жедай, адан рикІ акъатдай, ам алай чкадал гьамиша адал машгъул жедай, гьар са кардин гьакъиндай адан фикир чир хьун кІандай адаз, ва гьамиша адан фикирдал рази жедай. Мумкин я, белки ам гьеле адал ашукъ хьанвачир жеди, амма сифте са манийвал дуьшуьш хьанамазди ва я кьилел бейхабар са бала, бедбахтвал атанамазди адан рикІе ашкъидин цІун ялав къизмиш жедайвал тир.

Са сеферда, вичел вил алаз акъвазнавай учитель авай залдиз гьахьайла, Марья Кириловнадиз адан рангар дегиш хьанавай, ччина рикІин секинсузвилин лашан аваз акуна, ам тажублу хьана. Ада фортепьяно ахъайна, са шмуд макьам яна, амма Дубровскийди, вичин кьил тІазва лагьана, багьана авуна, багьишламишун тІалабна тарс акъвазарна, ва нотайрин[1] тафтар

1 Нота — музыкадин макьам гьикІ ядатІа лашанралди кхьена къалурнавай чар.

акьалдайла чинеба адав записка[1] вугана. Марья Кириловнади, бегьем фикир гуз тахъана, ам къачуна ва гьа минутада ам пашман хьун хъувуна, амма Деформ залда амачир. Марья Кириловнади, вичин кІвализ хъфена записка ахъайна агъадихъ галай гафар кІелна: «Къе сят ирида кІамун къерехдив гвай беседкада[2] хьухь, — Зун вахъ галаз рахун лазим я».

Адаз идан метлеб чир хьун гзаф кІанзавай. Ада вичел ашукь тирди хиве кьун фадлай гуьзлемишзавай, и хиве кьун адаз кІанни ийизвай ва адакай кичІевални ийизвай. Вичин гьакь гафар ван хьун адаз гзаф хуш тир, амма ада ахьтин ашкъидин гафар, вичин агьвалдиз такьатдиз клигайла, са чІавузни вичин абурдив кьан тийир кар яз кьатІанвай. Ада вичиз тайин авур чкадал финиф къарардиз къачунай, амма са кардал ам кьве рикІин хьанвай: учительди вичин ашукь хьунухь хиве кьуниз ам гьи саягъда клигна кІанда — аристократдиз хьиз хъел къведани, я дуствилин несигьатар гудани, зарафатриз вегьена куьтягьдани, я тахьайтІа сес акъуд тавуна иштраквалдани — им адаз чизвачир. И арада ам гьар са минутада сятиниз клигиз хьана. Хурушум жезвай, шемер куькІуьрна, Кирила Петрович мугьмандиз атанвай къуншийрихъ галаз карт къугъваз ацукьна, хуьрек недай кІвалин сятини иридай пуд четвер хьайи зенг яна, Марья Кириловнани явашдиз къецел экъечІна — вири патарихъ вил экъуьрна клигна, ада багъдиз чукурна:

Йиф мичІи тир, цав чІулав цифери къунвай-жувавай кьве камунин мензилда авай затІ аквадайвал тушир, амма Марья Кириловна а мичІивилин къене вичиз таниш рекьерай фена ва са минутадлай ам беседкадив агакьна; инал ам ял акъадарун ва Деформаз вичи тади тавурди хьиз ва и кардиз фикир гун тийизвайди хьиз къалурун патал акъвазна. Амма Деформ а чІавуз адан вилик гьузрудиз акъвазнавай.

— Гзаф сагърай вун, — лагьана адаз Деформа аста ва пашман ванцелди, — вуна зи тавакъу кІвачерик кутунач. Эгер вун иниз атунал рази хьаначиртІа, зун дели хьайиди хьиз жедай.

Марья Кириловнади вичи вилик амаз гьазурнавай гафаралди жаваб гана:

— За умуд ийизва, за авур хатурдал, зи юмшагъвилел зав пашманвал ийиз тач вуна.

---

[1] Записка — са метлеб кхьенвай гъвачІи чар.

[2] Беседка — багъда ял ягъиз, ацукьиз раснавай къваларни къав кІеви чардах хьтинди я.

Деформ чуькь тийиз акъвазна, ам вичин рикI кIевиз кьаз гьазур жезвай хьиз аквадай.

— Вакъиайри истемишзава... Зун вавай къакъатун лазим жезва, — лагьана ада эхир. — Мукьва ваз, белки, ван жеди... Амма ччара жедалди вилик за вун гъавурда ттун лазим я...

Марья Кириловнади са жавабни ганач. И гафар-адаз вичел ашукывал хиве кьунин сифте башламишун яз аквазвай.

Деформа кьил хура ттуна давам авуна:

— Зун вуна гуман авунвай кас туш, — зун француз Деформ туш, зун Дубровский я.

Марья Кириловнадай гьарай акъатна.

— Аллагьдин хатурдай, кичIе жемир, ваз зи тIварцIихъай кичIе тахьун лазим я. Эхь, гьа куь бубади авай са тике фу къакъудай, бубадин кIвалерай чукурай чIехи уьлчуь рекьерал къачагъвал ийиз ракъурай гьа бедбахт я зун. Амма ваз закай — я ви патахъайни, я бубадин патахъайни кичIе тахьун лазим я. Вири куьтягъ хьана. — За багъишламишна. Яб це, ам къуртармишайди вун я. Сифтени сифте за иви экъичунин кьегьалвал гьадан винел авуна кIанзавай. Зун адан кIвалерин патарив, цIай ядай чка тайинариз, адан ксудай кIвализ гьинай гьахьдатIа, ам катдай вири рекьер гьикI кIевдатIа ахтармишиз, къекъвезвайла, — вун, анжах хиялдиз гъиз жедай хьтин гуьзел шикилда аваз, зи патавай элячIна фена, ва гьа минутада зи рикI умун хьана, муьтIуьгъ хьана, — зун гъавурда гьатна хьи, вун яшамиш жезвай кIвалерик кягъун веже текъвер пак чка я, вахъ галаз ивияр сад яз ваз мукьа тир са касни зи патай лянетдик, жазадик акатиз туш. Кьисас къахчунвай зун деливиливай хьиз яргъаз къекъечIна. Яргъалай хьайитIани ви лацу парталар акун умуддалди зун югъди Покровский хуьруьн багъларин мукьарив къекъвез хьана. Вун, игьтиятвал хуьн тийиз, сердиз экъечIна къекъведай чIавуз, зун са валан пунай звериз муькуь валан пунахъ чуьнуьх жез, за вун баладкай хуьзва лагьай фикирдалди, зун чинеба гьазур язвай чкада ва са хатани авач лагьай фикирдалди бахтлу яз, ви гуьгъуьна аваз къекъвез хьана. Эхирни са вакъиа дуьшуьш хьана. Зун куь кIвале секин хьана. И пуд гьафтедин йикъаркай заз бахтлувилин йикъар хьана—абур рикIел гъун заз зи перишан уьмуьрдин шадвал жеда. — Къе захъ са хабар агъакьнава хьи, а хабардилай кьулухъ заз мад ина акъвазун мумкин туш. Зун вахъай къе—лап исятда ччара жезва.—Амма сифте за, заз вуна лянет гъун тавунин, зун вуна алчах гьисаб

тавунин патахъай ваз зи рикIин сир ачухун лазим хьана. Гагь-гагь Дубровский фикирдиз гъваш. Чир хъухь хьи, ам дидеди маса кардин патахъай ханвайди тир, вун кIан хьунухь адан рикIелай алакьна, гьич са чIавузни...

И арада са кьезил уьфт агалдарай ван хьана — Дубровский акъваз хьана. Ада вегьена рушан гъил кьуна вичин цIай акъатзавай пIузаррив эгисна. Мад уьфтуьнин ван атана.

— Багъишламиша, — лагьана Дубровскийди, — заз эверзава са минутада зун телеф авун мумкин я.

Ам къерехдиз къекъечIна, Марья Кириловна чIарни юзан тийиз акъвазнавай. — Дубровский элкъуьн хъувуна ва ада мад адан гъил кьуна.

— Эгер гьар мус, — лагьана ада назик ва рикIиз хуш ванцелди адаз, — эгер гьар мус вахъ са бедбахтвал галукьайтIа ва ваз садан патайни куьмек, ви тереф хуьнуьх жгъин тийиз хьайитIа, закай чара кIан жеда лагьана, вун къуртармишун патахъай вуна завай гьар вуч хьайитIани истемишда лагьана гаф гудани вуна? За ваз ийидай вафалувал вуна кьулухъ элкъуьрдач лагьана гаф гудани вуна?

Марья Кириловна чуькьни тийиз шехьиз хъана. Пуд лагьай сеферда уьфтуьнин ван акъатна.

— Вуна зу телефда! — лагьана гьарайна Дубровскийди. Вуна заз гаф гузвани ва я авачни — жаваб таганамаз, вун туна хъфидач зун.

— Гаф гузва за, — лагьана явашдаказ фагъир гуьзелди.

Дубровскийдихъ галаз гуьруьшмиш хьуни рикIик къалабулух кутунвай Марья Кириловна багъдай хуьквезвай. Адаз, вири итимри гьар патахъ зверзавай хьиз, кIвалик юзун акатнавай хьиз, гьаятда са гзаф халкь авай хьиз, балкондин вилик тройка акъвазнавай хьиз аквазвай, — яргъамаз адаз Кирила Петровичан ван атана, —ада, вуч кIвале авачирди чир жез кичIела, кIвализ гьахьиз гъерекатна. Залда ам Кирила Петровичал расалмиш хьана; мугьманри чи таниш исправник элкъуьрна юкьва ттуна, адаз суалар гузвай. Исправникди рекьин парталар алаз, кьилелай кIвачелди яракьлу яз, абруз чинебавилалди ва теспачавилалди жаваб гузвай.

— Вун гьина авай, Маша? — лагьана жузуна Кирила Петровича, — вал анра Дефорж гьалтначни?

Машадвай са гужуналди — ваъ — лагьана жаваб гуз хьана.

— Вуна фикир ая садра, — лагьана давамна Кирила Петро-

вича, — исправник ам къаз атанвайди я, ам Дубровский я лугьуз инандирмишзава зун ида.

— Вири лашанар гьаданбур я, ваше превосходительство, — лагьана гьуьрметдалди исправникди.

— Е-е, якъадаш, — лагьана адан гаф атІана Кирила Петровича, — декІени, ви лашанарни гваз гьиниз кІандатІани квахьин. Кар зи гъилалди за ахтармиш тавунмаз, зи француз за ви гъиле твадач. КичІе ва тапарардай Антон Пафнутьичан гафуних гьикІ инанмишвал ийиз жеда мегер; адаз ахваркай вичин пул учительди къакъудзвайди хьиз акуна. Бес адан патахъай ада а пакамахъ са гафни вучиз лагьаначир?

— Французди адаз кичІерар гана, ваше превосходительство, — лагьана исправникди, — кисна акъвазда лагьана кьиннин гана.

— Тапарар я, — лагьана Кирила Петровича, — а тапарар за исятда дуьздал акъудда. Учитель гьина ава? — лагьана хабар кьуна ада кІвализ гьахьай къуллугъчидвай.

— Санайни жгъизвач, — лагьана жаваб гана къуллугъчиди.

— Гьина аватІани жгъура, — лагьана гьарайна вични шакуна гьатиз башламишнавай Троекурова. — Къалура кван заз вуна тарифзавай лашанар, — лагьана ада исправникдиз. Исправникдини гьасятда адав чар вугана.

— Гм, гм... Къанни пуд йис... Ам гьакІ я, амма ида гьеле успатзавай затІ авач. ГьикІ хьана учитель?

— Жгъизвач, — лагьана жаваб гана мад.

Кирила Петровичан рикІик къалабулух акатиз башламишна, Марья Кириловна я ччан алайбурукай, я кьийибурукай тушиз акъвазнавай.

— Ви рангар атІанва хьи, Маша, — лагьана адаз бубади, — ваз кичІерар гана гьа.

— Туш, буба, — лагьана Машади, — зи кьил тІазва.

— Жуван кІвализ хъфена секин хьухь, Маша.

Маша, адан гъилиз темен гана, тадиз вичин кІвализ хъфена, ана ам месерал ярх хьана ва къагьардалди, хъукьван тейиз шехьна. Къуллугъчияр атана акъатна, абру гужуналди адан парталар хутІунна, гужуналди ам къайи целди ва жуьреба-жуьре спиртралди ам секинарна къаткурна, ахпа ам бейгьуш хьайиди хьиз суст хьана.

Амма француз жгъаначир. Кирила Петрович, уьфтуьнай «Гром победы раздавайся» лугьудай манидин макьам ягъиз, зал-

да инай-аниз, анай-иниз къекъвезвай. Мугьманар чпин арада кушкушдалди рахазвай, исправник ламралай аватай хьиз амукьнавай—француз гъилеъ гьатначир. Шаксуз, ам, вичиз виликамаз хабар ганваз, вадеда чуьнуьх хьанай. Амма и хабар ни ва гьикI ганай? Им чинебан сир яз амай.

Сят 11 хьанвай, амма ахвар садан рикIелни алачир. Эхир Кирила Петровича хъел кваз исправникдиз лагьана:

— Гьан гьикI хьуй? Вун мад ина экуьналди акъвазич хьи, зи кIвал харчевня туш хьи, эгер ам Дубровский ятIа, ви зиринг-виликди Дубровский кьаз жеч, якъадаш. ЭкъечIна ахлад жуван чкадиз, идалай кьулухъ зиринг хьухь. Квезни кIвалериз хъфидай вахт я, — лагьана ада мугьманрихъ элкъвена. — Файтонар кутIуниз тур, — заз ксуз кIанзва.

ГакI гьуьрметсузвилелди рахкурнай Троекурова вичин мугьманар.

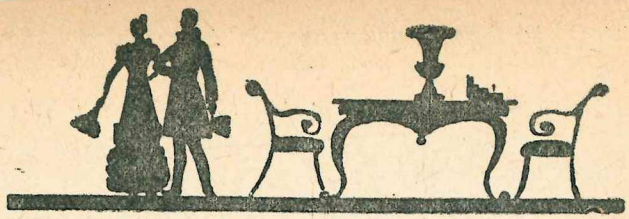

XIII-КЬИЛ

Са кьадар вахтар гьич са къариба вакъиани тахьана алатна. Амма гуьгъуьнлай гатун эвелда Кирила Петровичан хзандин яшайишда гзаф дегишвелер хьана.

Адан чкадвай 30 верстинин мензилда князь Верейскийдин девлетлу имение авай. Князь гзаф вахтунда ччара уьлкейра хьана—адан вири имение отставкада авай майор клигзавай ва Покровский хуьруьнни а княздин Арбатова хуьруьн арада са алакъани авачир. Амма майдин вазран эхирда князь заграницадай элкъвена вич хайидалай кьулухъ вичиз такур вичин хуьруьз хтана. Гьамиша рикI аладариз вердиш хьанаваз, адавай ялгъузвал эхиз хьанач ва вич хтайдалай пуд лагьай йкъуз ам са заманда вичиз таниш тир Троекуроване кIвализ обед ийиз фена.

Княздин 50 йис кьван тир, амма ам адалайни гзаф кьуьзуьз аквадай. Кьадардилай артух чIугур жьуреба-жуьре кеф-кефиятди ам гзаф галудна адан сагъвелик рехне кутунвай ва адал а кеф-кефиятди алат тийир лашан тунвай. ГъакI ятIани винел патай адан акунар хуш хъсанбур тир, гьамиша межлисра жез вердиш хьуни адак иллаки дишегьлийрихъ галаз-рахунрин, рафтарвилин къене са кьадар хушвал кутунвай. Ам гьамиша вичин рикI аладарунихъ муьгьтеж тир ва гьамиша сугъул яз, рикI акъатиз жедай. Ам атунал Кирила Петрович кьадарсуз рази хьанай; и атун ада дуьнья акуна чидай касдин вичиз гьуьрметвилин лашан яз гьисабнай; ада вичин адет тирвал адаз вичин карханаяр къалуруналди къунагъламишиз башламишна ва ам кицIерин гьаятдиз тухвана. Амма и кицIерин ял авай чкада князь бамиш тахьана са жизви къакъатна, ва ада, атир иличнавай ягълухдалди нер кьуна, гьаятдай экъечIиз гьерекатнай. КIвенкIвер, хилер, яна хкатIай ттарар, кьуд пипIен гьевиз ва дуьз аллеяр авай багъни адаз бегелмиш хьанач; адаз кIандай-

ди английский формадин багълар тир. Амма ада тариф ийиз хьана; и арада, хуьрек эцигна гьазур я лугьуз, къуллугъчи атана. Абур обед ийиз хъфена, къекъуьникди галатнаваз ва вичин атунал пашманвал ийиз, князди жизви къецІивал ийизвай.

Амма залда абрун вилик Марья Кириловна экъечІна, куьгьне арвадбаз адан гуьрчеквилел гьейран хьана. Троекурова мугьман рушан патав ацукьарна, — гьам алайвиляй князь кефи ачух яз, шад яз хьана ва вичин интересний эхтилатралди адавай са шмуд сеферда рушан дикъет желб ийиз хьанай. Обеддилай кьулухъ Кирила Петровича балкІанрал акьахна къекъуьн теклифна. Амма князди, вичин махпурдин чекмеяр къалурна ва вичин азарлувиликай зарафатна, тІалабна — адаз, вичин хуш къунши рушавай къакъат тавунин патахъай шарабанда аваз къекъуьн хъсан акуна. Шарабан кутІунна. Къужаярни гуьзел руш акьахна фена. Эхтилатрин ара атІун тийиз хьана, Марья Кириловнади и межлисар акур, межлисра вердиш касдин ширин ва шадвилин суьгьбетрихъ хушвилалди яб акалзавай, сад лагьана Верейскийди, Кирила Петровичахъ элкъвена, адавай, и ккан-вай дараматар вучтинбур я, абур Троекурованбур яни, — лагьана жузуна, — Кирила Петровичан ччин чІур хьана; и ккан-вай имениеди адан рикІел гъизвай гьалар адаз хуш тушир. Ада, гила а ччил вичинди я, виликди ам Дубровскийдинди тир, лагьана жаваб гана.

Дубровскийдин, — лагьана Верейскийди, — гьикІ, а кьегьал къачагъдинди.

— Адан бубадинди, — лагьана жаваб гана Троекурова, — бубани бегьем къачагъ тир.

— Бес чи Риналь гила гьиниз фенва. Ам саг яни, тахьайтІа кьунани?

— Ама сагъни я, азадни я, — чи исправникрин а къачагъ-рих галаз гаф сад яз амай кьван я ам кьанни ийидач; гаф ккадал атайла лугьун, князь Дубровский ви Арбатовадизни акъатнайни?

— Эхь, шаз, заз чидайди, ада вуч ятІани цІай яна ккана ва я тарашна. И романтикадин геройдих галаз мукьувай таниш хьун гзаф интересный жедай, дуьз тушни, Марья Кириловна?

— Вуч интерсеный тир кьван? — лагьана Троекурова, — ам адахъ галаз таниш я — ада тамам пуд гьафтеда идаз музыка чириз хьана, амма аллагьдиз шукур хьуй, тарсарихъ затІни къачунач.

Инал Кирила Петровича вичин француз учительдика гъикая ахъайиз башламишна. Марья Кириловна риперал алайди хьиз ацукьна хьана. Верейскийди гзаф дикъетдалди яб акална, адаз им вири гъариба яз акуна ва ада эхтилат масаних къекъуьрна. Элкъвена хтайла ада вичин файтон гьазурун буюрмишна ва, Кирила Петровича йифиз акъвазун кІевиз тавакъу авунатІани, ам чайдилай кьулухъ гьасятда хъфена. Анжах хъфидалди вилик ада Кирила Петровичавай Марья Кириловнани галаз вичин кІвализ мугьмандиз атун тавакъу авуна, — такабурлу Троекуровани гаф гана, вучиз лагьайтІа князвилин тІвар, кьве медаль ва 3000 нефес авай имение вилив кьуна, ада князь Верейский са кьадар чкадал кьван вичив барабар яз гьисабзавай.

Адалай гуьгъуьниз кьве югъ алатайла, Кирила Петрович рушни галаз князь Верейскийдин кІвализ мугьманвилиз фена. Арбатовадив мукьва жедайла, адавай лежберрин михьи ва рикІ шадардай кІвалериз ва английский замокрин[1] формада эцигнавай агъадин къванцин кІвалериз хушвилалди тамаш тавуна акъвазиз хьаначир. КІвалин вилик къалин, къацу векь кваз, ана, чпин гарданра авай куркуррив ван ийиз таз, швейцарский жинсинин ккалери векь незвай. КІвалер вири патархъай гегьеншпаркди элкъуьрна юкьва ттунвай. КІвалин эесиди мугьманар балкондин вилик къаршуламишна, жегьил гуьзелдив гъил вугамишнавай, Князди мугьманар пенжердал тухвана, инлай абруз са гзаф гуьзел чкаяр ачух хьана. Волга вацІ пенжеррин виликай физвай, и вацІал ппардив ацІанвай ва елкенар чІугунвай гемияр къекъвезвай ва балугъчийрин лодкаяр аквадай. ВацІалай анихъ кІунтІар ва никІер, векьер галай са кьадар хуьрери а чкадин къерехар авадан авунвай. Ахпа абру суьретар куьрснавай чкайриз — картинайрин галлерийриз тамашиз башламишна; и суьретар князди ччара уьлкейрай къачуна гъайибур тир. Князди Марья Кириловна абрун жуьреба-жуьре манайрин, абур кхьей художникрин уьмуьрдин гъавурда тваз хьана, абрун хъсанвилер ва кимивилер къалурна, суьретрикай рахадайла, ам суьретар чидай педантар[2] рахадай шартІлу гафаралди рахазвачир, чувстводалди ва гъавурда гьатдайвал вичин фикир лугьуз рахазвай. Марья Кириловнади адахъ хушвилелди яб акализ хьана. Эхир

---

1 Замок — Къеле хьтин кІвалер.

2 Педант — куьлуь - шуьлуьйриз, формадиз гзаф фикир гуз, асул метлеб алай чкадиз фикир тагудай кас.

абур столдихъ ацукьна. Троекурова вичин Амфитриондин[1] чехирриз ва адан повардин устIарвилиз еке къимет эцигна, Марья Кириловнади, вичиз вичин уьмуьрда анжах кьвед лагьай гъилериз акунвай и касдихъ галаз эхтилатдин къене са жизви кьванни вичи-вич квадарун ва чIугварвал авун гьисс авуначир. Обеддилай кьулухъ кIвалин эесиди мугьманриз багъдиз фин теклифна. Ана абру, юкьва инал-анал цикай хкатнавай къурамат ччилер-островар авай зурба вирин къерехдал беседкадик ацукьна, къагьве хъваз хьана. Сад-лагьана музыкадин ван акъатна ва лап беседкадин мукъув кьусуйралди гьалдай ругуд лодка агатна. Абур акьахна вирел, остраврин къерехрив къекъвена, и островрикай бязибруз экъечIна тамашна — садал абруз мармардин статуя акуна, муькуьдал са хелвет магъара жтъана, пуд лагьайдал чинебан кхьинар алай памятник акуна, и кхьинар вучтинбур ятIа Марья Кириловнадиз, рушарин хесет тирвал, чириз кIан хьана, амма князди гьуьрметдалди, ттумар-кьилер чуьнуьхиз, гайи жавабри адан и метлеб бегьемарначир, — вахт хабарсуз акъатна — хурушум жез башламишна. Гьавадин къайивиликай ва чигедкай багьана кьуна князди кIвализ элкъвез, гьерекатна — ина абур самоварди гуьзлемишзавай. Князди Марья Кириловнадвай кьуьзуь яз кайвани авачир вичин кIвале тIапIахъанвал авун тавакьуна. Марья Кириловнади — и хуш рахунар ийидайдан акьалтI тийир эхтилагриз, гвикаяриз яб гуз-гуз,—чай цаз хьана; сад лагьана тфенгдин ван акъатна — ракетади цав ишигълу авуна. Князди Марья Кириловнадив шал вугана ва адазни Троекуроваз балкондик эверна. КIвалерин вилик мичIи цавуз жуьреба-жуьре рангарин эквер акъатна, техилдин кьилерин, пальма ттарарин, фонтанрин формада аваз виниз хкаж хьана марф хьиз, гъетер хьиз агъуз ават хъувуна, хъуьткъуьнна, мад эквер хъувуна. Марья Кириловнади аялди хьиз шадвал ийиз хьана. Адаз шад хьунал князь Верейскийни шад тир, — Троекуров лагьайтIа, кьадарсуз рази тир, вучиз лагьайтIа князди вири харжияр ада вичиз гьуьрмет ва хушвал авунин лашан яз гьисабзавай. Нянин хуьрек вичин лайихлувилерал гьалтайла обеддилай кIусни агъуз тушир. Мугьманар чпиз тайинарнавай кIвалериз хъфена ва пака йкъан экуьнахъ, сада-садаз мукьа мад акванхъийида лагьай гаф гана, и хуш рафтар авай кIвалин эесидвай ччара хьана.

---

1 Амфитрион — инал мугьман кIандай, мугьмандиз гзаф хатур ийидай кас лагьай гаф я.

XIV-КЬИЛ

Марья Кириловна, парчадал гиширар ягъиз, вичин кІвале пенжердин вилик ацукьнавай. Адан вилик квай чешнедин гиширар адан рапуналди са гъалатІни квачиз акъатзавай, гъакІ ятІани адан фикирар кІвалахдив гвачир, абур гзаф яргъа авай.

Сад лагьана пенжердай явашдизса гъил сух хьана-сада пенжерда са кагъаз эцигна, Марья Кириловнади фикир гудалди ам вич квахьна. Гьа и арада кІвализ къуллугъчи гьахьна ва ада рушаз Кирила Петровичан патав эверна.

Ада кагъаз зурзаз-зурзаз вичин косынкадик[1] чуьнуьхна ва бубадин патав-кабинетдиз гьерекатна.

Кирила Петрович ялгъуз авачир. Ана князь Верейскийни ацукьнавай. Марья Кириловна гьахьайла князь кІвачел къарагъна ва вичиз адет тахьанвай саягъда вичи-вич квадарна, сесни акъуд тавуна адаз вичивай-вич квахьайда хьиз икрам авуна.

— Инал ша, Маша, — лагьана Кирила Петровича, — за ваз, са цІийи хабар гуда, за умуд ийизва хьи, а хабарди вун шадарда. Ингье ваз гъуьл, князди вун лишанлу ийизва.

Маша кьурана къах хьана, адан ччиниз мийитдин ранг яна. Адай гаф акъатнач. Князди, адан патав агатна, адан гъил кьуна ва вичиз гзаф эсер авунвай саягъда, вич бахтлу ийиз рази яни ам лагьана, хабар кьуна. Маша кисна хьана.

— Рази я, гьелбетда, рази я, — лагьана Кирила Петровича, анжах ваз чизава хьи князь: рушаз а гаф лугьун четин я. Гьан, балаяр, теменар це, куьн бахтлу хьухь.

Маша юзан тийиз акъвазна, князди адан гъилиз темен гана, сад лагьана адан рангар атІанвай ччинай агъуз вилин накъвар авахъна. Князди жизви ччин чІурна.

---

1 Косынка — кьилих кутІундай ягълух.

— Алад: алад, алад, — лагьана Кирила Петровича, — жуван вилин накъвар кьурура, чи патав шад яз хъша. Лишанламишдайла абур вири шехьда, — лагьана ада Верейскийдихъ элкъвена,— адакай абруз гьакI адет хьанва. — Гила, князь, чун кардикай, яни, рушав вутудай малдикай рахан.

Марья Кириловнади вичиз хъфиз гайи эхтиярдикай гьа сятда хийир къачуна. Ада вичин кIвализ чукурна ракIар агална ва вич кьуьзуь княздин паб хьунухь фикирдиз гъана, вичин вилин накъвар азадвилалди авадарна; сад лагьана адаз князь нифретдиз лайихди ва душман кьван такIан жедайди яз акуна, — гъуьлуьз финкай адаз тарагъаждикай, сурукай хьиз кичIе хьана. — «Ваъ — лагьана ада лап умуд, чара атIанваз, — адалай кьиникьни хъсан я, монастирда гьахьунни хъсан я, Дубровскийдиз финни хъсан я». Инал адан рикIел кагъаз акьалтна ва ада ам, вичин рикIиз ам Дубровскийдилай тирди хабар яз, къанихвилелди кIелиз башламишна. Дугъриданни ам гьада кхъенвайди тир ва адан къене и гафар авай.

«Нянин сят 10-да гьа виликан чкадал».

XV-КЬИЛ

Вацран экв авай, — июльдин йиф секин тир, — анжах арабир жизви шагьвар къарагъдай, ва а чІавуз михьиз багъда кьезил вешрешдин ван гьатдай.

Жегьил гуьзел руш вичиз гуьруьшмиш жез тайинарнавай чкадив кьезил хъен хьиз мукьа хьана. Гьеле касни аквазавачир, сад лагьана беседкадхъай хкатна адан вилик Дубровский акъатна.

— Вири заз чизва, — лагьана ада аста ва пашман ванцелди. — Вуна гаф гайиди рикІел гъваш.

— Вуна заз ви патай куьмек, зи тереф хуьнуьх теклифзава, — лагьана Машади, — амма ваз хъел къвемир, — а куьлекди зак кичІерар кутазва. Вуна заз гьи саягъдалди куьмек гуда.

— Завай вун ваз такІан касдикай азад ийиз жеда.

— Аллагьдин хатурдай, адак кямир, эгер ваз зун кІандатІа, адак кядай жуьрэт ийимир — заз зун гьич са писвилин себебкар хъун кІандач.

— За адак кядач, ви мурад зи патав чІуриз тежер пак кар я. Вич дириз амукьуналди адан ччан ваз буржлу хьурай. Ви тІварцІелди за са чІавузни писвал ийиз туш. Гьатта зи писвилерин, къачагъвилерин арадани вун михьиз амукьун лазим я. Бес за вун и ви залум бубадкай гьикІ хилас ийин?

— Гьеле умуд амазма. За зи вилин накъваралди ва кІеви хажалатдалди адан рикІ юмшагъарун умуд ийизва.

— Буш умудар кутамир: ви вилин накъвар адаз, чпин эшкъидалди тушиз, анжах мал-девлетда вил аваз гъуьлуьз фидай вири жегьил рушарин адет тир гьакІан кичІевилин ва нифретдин лашан яз аквада; кар я, эгер ада ваз яб тагана ви бахт вичин фикирда авайвал туькІуьриз къаст авуртІа, эгер ви кьисмет эбе-

ди яз кьуьзуь гъуьлуьн эхтиярда ттунин патахъай вун гужуналди адаз никягъ ийиз хьайитIа гьикI хьуй...

— А чIавуз, а чIавуз маса чара авач, зун тхуз ша — зун ваз паб жеда.

Дубровскийдик зурзун акатна.

— Адан хъпи ччин лап цIай хьиз яру хьана ва гьа минутада мад авайдалайни хъпи хъхьана. Ам яргъалди кьил хура ттуна, кисна акъвазна.

— Жуван рикIин вири къуватар кIватIна бубадиз ялвармиша, адан кIвачерик ярх хьухь, гележегда ви бедбахтвал, ваз жезвай вири гуж, нефинж ва явавилер квай са къужадин патав луч жедай жуван жегьилвал адан вилик эцит — гзаф кIевелай рахуниз жуьрэт ая: лагь хьи, эгер вичик ви минет акат тавуртI, — а чIавуз... а чIавуз ваз вун хуьдай дегьшетлу куьмек жгъида лагь, — девлетди ваз са минутадани бахтлувал гудач, лагь; зинетди, девлетди анжах кесибриз теселли гуда, амни абур вердиш тушировиляй анжах са геренда теселли жеда лагь; адалай алатмир, я адан ажугъдикайни, я кичIерар гункайни кичIе жемир — аллагьдин хатурдай, са жизви умуддин хъен хьайитIани амай къван, адалай алатмир вун. Эгер маса илаж амукь тавуртIа...

Гаф инал агъакьайла Дубровскийди гъилеривди ччин кIевна, ам нефес акъудиз тежез, бамиш жезвай хьиз авай — Маша шехьзавай.

— Агь, зи язух, язух бахт, — лагьана Дубровскийди. — Ви патахъай за ччан гудай, яргъалай вун акваз хьун, ви гъилихъ хкIун заз еке бахтлувал тир. Вун зи эшкъидивди ацIана зурзун квай рикIив эгисна: — Зи малаик, санал рекьин чун! — лугьун мумкин жезвай чIавуз, зун и бахтлувиливай кьулухъ хьуниз мажбур жезва — ам вири къуватралди завай яргъа авуниз мажбур жезва зун. — Зун гъавурда такьазвай, за къазалмиш тавунвай, заз гьахъ авачир и няметдин патахъай завай ви кIвачарик ярх хьуниз, цавариз шукур авуниз жуьрэт ийиз жедач. Лагь, гьикьван душманвилелди такIан хьун лазим я заз а кас, — амма за гьисс ийизва — гила зи рикIе душманвилиз чка амач.

Ада аставилелди адан шумал тан къужахда кьуна, аставилелди вичин рикIихъди чIугуна. Руша ихтибарлувилелди вичин кьил жегьил къачагъдин къуьнел эцигна. Кьведни кисна акъвазна. Вахт физвай.

— Вахт я, — лагьана эхир Машади. Дубровский бейгьушвал

алатна уях хьайиди хьиз хьана. Ада Машадин гъил кьуна, адан тупIухъ са тупIал акална.

— Нагагь вуна завай куьмек кIан хьуниз къарар гайитIа, и тупIал и мегъуьн ттарцин хъалхъамдиз вегь а чIавуз вуч авуна кIандатIа, заз чир жеда.

Дубровскийди адан гъилериз теменар гана, ахпа ам ттарарин арадай вилеркай квахьна.

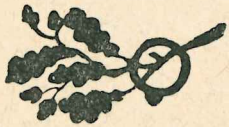

XVI-КЬИЛ

Днязь Верейскийди лишанламишун къуншийриз тийижир чинебанди яз амачир — Кирила Петровича вичиз мубаракунар кьабулзавай, мехъериз гъазурвал ийизвай. Машади къатIивилелди малумарун йкъалай-йкъуз кьулухъ яазавай. И арада ада вичин кьуьзуь адахлудихъ галаз къайивилелди ва мажбури са гьалда рафтар ийиз хьана. И кар князди къайгъуда кьазвачир. Рушан сео акъуд тийир разивилел шад тир князди эшкъидин патахъай къайгъу чIугвазвачир.

Амма вахт физвай. Эхирни Машади кардив эгечIуниз къарар гана—князь Верейскийдиз кагъаз кхьена; ам княздин рикIе регьимлувилин чувство гьисс тваз алахъна, вичин патай са жизви кьванни адаз мегьеббетдин мейил авачирди ада ачухдиз хиве кьуна, вичелай гъил къачуна кьулухъ къекъечIа лугьуз ва бубадин гужункай вич хуьх лугьуз минетна. И чар ада явашдаказ княздин гъиле ттуна, ида ам хелветда кIелна ва вичин суса рикIе авайди ачухдаказ лугьуналди са кIусни ам юмшагъ хьанач. Гьеле адалайни артух, адаз мехъерик тади кутун лазим акуна ва идан патахъай кагъаз вичин жезамай яран бубадиз къалурун лазим акуна.

Кирила Петрович дели хьана: кагъаздикай вичиз хабар авайди Машадиз чирмир лагьана, княздивай ам са гужуналди рекьив гъиз хьана. Кагъаздин гаф рушаз лугьун тавунал Кирила Петрович рази хьана, амма ада вахт пуч тавуниз къарар гана ва гьа пака йикъуз мехъер авун тайинарна. Киняздиз ам лап акьуллу кар яз акуна, ам вичин сусан патав фена, адаз ада, а кагъазди вич гзаф хажалатлу авуна, амма идалай кьулухъ вич адан рикI вичив агатдайвал ийиз чалишмиш жеда, ам гъиляй акъатда лагьай фикир вичиз гзаф залан дертлу фикир я ва вич кьи-

никьин къарардал рази жедай такьат вичихъ авач, лагьана. И гафарлай кьулухъ ада гьуьрметдалди адан гъилиз темен гана ва, Кирила Петровичан къарардикай адаз са гафни талгьана, ам хъфена.

Ам гьаятдай экъечIна хъфенамазди, Марьядин кIвализ адан буба гьахьна, бубади адаз пакагьан йкъаз гьазур хьухь лагьана буйругъ гана. Князь Верейскийдин гафари рикIик къалабулух кутунвай Марья Кириловна шехьна ва бубадин кIвачерик ярх хьана.

— Ччан буба, — лагьана язух къведай ванцелди гьарайна ада, — буба, зи ччан пучмир, заз князь кIандач, заз адан паб жез кIандач.

— Им вуч хабар я, — лагьана гзаф ажугълуз Кирила Петровича, — икьван гагьди вуна чуькьни авунач, вун рази тир, гила вири куьтягь хьайила, вуна кьуьруькар акъудиз ва гафунлай элкъвез башламишнава. Сефигьвалмир; идалди ваз завай жгъидай затIни авач.

— Зи ччан пучмир, — лагьана мад фагъир Машади, — вуна вучиз зу ви патавай чукурна такIан итимдиз гузва, мегер закай рикI янавани ви, заз идалай вилик хьиз вахъ галаз ина амукьун кIанда. Буба ччан, зун авачиз вун пашман жеда, зун бахтсуз хьайи чIал чир хьайила вун мадни пашман жеда: заз гуж ийимир, гъуьлуьз физ кIандач заз.

Кирила Петровичаз эсер авунвай, амма ада вичин рикIин теспачавал чуьнуьхна ва, руш эцяна кьулухъди авуна, туьнтдаказ лагьана:

— Ибур вири буш гафар я, ван къвезвани ваз. Ви бахтлувилин патахъай вуч герек ятIа, валай заз хъсан чида. Вилин накъваркай ваз куьмек жедач, пака ваъ — муькуь йкъуз ви мехъер жеда.

— Муькуь йкъуз, — лагьана гьарай акъатна Машадай — аман аллагь! Ваъ, ваъ — жедай кар туш, а кар жеч. Яб це, буба, эгер вуна зун телеф ийиз къаст авунватIа, за заз ахьтин куьмекдайди жгъурда хьи, ам гьич ви хиялдизни къвеч, вуна зун гьинал гъанатIа ахпа ваз аквада, вуна авур кардикай ваз кичIе жеда.

— Вуч? Вуч? — лагьана Троекурова, — кичIерар! Заз кичIерар гун, — агь гьаясуз руш! — Ваз за гьич ви хиялдизни текъведай кар кьадай чIал чидани ваз. Вуна ваз куьмек гудайдалди заз кичIерар гуз жуьрэт ийизва ман. Акван ман чна а куьмек гудайди вуж ятIа.

Владимир Дубровский, — лагьана жаваб гана чара атIай Машади.

— Ам дели хьанва, лагьана фикирна Кирила Петрович тажубвилелди клигна адаз.

— Хъсан я, — лагьана Кирила Петровича са кьадар кисна акъвазайдалай кьулухъ, — вун хилас ийидай вуж кIандатIани гуьзлемиша жуваз, амма гьелелиг и кIвале ацукь, лап мехъералди вун инай экъечIдач. — ИкI лагьана Кирила Петрович кIвалай экъечIна, ада ракIар агална.

Фагъир руш, вичин кьилел къведайбур вири вичин фикирдиз гъиз, гзаф яргъалди шехьна, амма и хьайи туьнт, кIеви рахунри адан рикIиз са кьадар регьятвал гана, адавай вичин кьилел вуч къведатIа, ва вичи вуч авуна кIандатIа, гъаниз гила секинвилелди фикир гуз жедайвал тир. Адаз виридалайни метлеб авай кар и вичиз гзаф такIан мехъеркай хилас хьун тир, вичиз гьазурнавай бедбахтвилив гекъигайла, къачагъдиз паб хьунухь адаз женнет хьиз аквазвай. Ам вичиз Дубровскийди тур тупIалдиз клигна. Адахъ галаз хелветда гуьруьшмиш хьун ва кар къатIи жезвай минутадлай вилик мад са сеферда адахъ галаз меслегьат авун адаз гзаф кIан хьана. Адаз, Дубровский нянихъ багъда беседкадин патав жгъида лугьуз, адан рикIи хабар гузвай, хурушум жезамазди ам гьанал гуьзлемишуниз къарар гана ада. Хурушум жезвай — Маша гьазур хьана, амма адан кIвалин ракIар куьлегдалди агалнавай. РакIархъай адаз къуллугъчи руша жаваб гана, Кирила Петровича ам кIваляй акъудмир лагьай буйругъ ганва, лагьана. Ам дустагъ авунвай. Вич алчах авуниз клигна кьадарсуз рикI тIар хьана, ам пенжердин кIанив ацукьна ва парталарни хутIун тавуна, чIарни юзан тийиз мичIи цавуз клигиз, лап йифен кьуларлай алатдалди ацукьна. Югъ жедай кьиляй ам ахвариз фена, амма пашманвал квай ахварар акваз и кьезил ахвар секинсуз хьана ва экъечIиз башламишай ракъинин ишигъди ам ахварай авуд хъувунай.

XVII-КЬИЛ

Ахварай аватзамазди сифтени-сифте адан фикирдиз атайди вичин гьалдин гзаф чІурувал тир. Ада зенг яна, кІвализ гьахьай руша адан суалриз жавабар гана лагьана хьи, Кирила Петрович какь нянихъ Арбатовадиз фена, анай геж хтана, ада ам кІваляй акъуд тавун ва адахъ галаз са касни рахун тавун патал клигун кІевелай буюрмишна лагьана, ва, — амма, кешишдиз гьич са багьнадалдини хуьряй къерехдиз экъечІ тавуниз буйругъ гунлай башкъа, мехъериз са махсус гьазурвилер авун аквазвач, лагьана.

Идан гафари дустагънавай жегьил рушак гзаф кІевиз хъел кутуна, адан кьиле фикирар ргаз башламишна, иви къизмиш хьана, — и краркай виридакай Дубровскийдиз хабар гун, къарардиз къачуна, ам чпин сир гвай мегъуьн ттарцин хъалхъамдиз тупІал агакьардай саягъдихъ къекъвез хьана. И чІавуз адан пенжерда къванцин ккІал акьуна, шуьшеди ван авуна, — гьаятдиз клигайла, Марья Кириловнадиз вичиз чинебан ишараяр ийизвай гъвачІи Саша акуна. Сашадин рикІ вичик ккІанвай чІал адаз чидай, ам акуна шад хьана адаз. Ада пенжер ахъайна.

— Сабагь хийир, Саша, — лагьана ада, — вуна заз вучиз эверна?

— Зун, ваз герек затІ-матІ аватІа, чириз атайди я, вах. Бубадик гзаф хъел ква, ада ваз яб гун кІвале авайбруз виридаз къадагъа авунва, вуна заз, ваз вуч кІандатІани, буюрмиша, за ви патахъай вуч хьайитІани ийида.

— Сагърай вун, зи азиз тир Сашенка, яб це: ваз беседкадин патав гвай, хъалхъам авай кьуьзуь мегъуьн ттар чидани?

— Чида, вах.

— Эгер ваз зун кІандатІа, тадиз гьаниз чкура, и тупІал гьа хъалхъамда эциг, амма клиг гьа, садазни вун акун тавурай:

ИкІ лагьана, ада тупІал вегьена, пенжер агална.

Гадади тупІал къахчуна, жезамай кьван зверна фена, — са

3 минутадлай ам мегъуьн ттарцин патав акъатна. Инал ам нефес-нефесдихъ агъакь тийиз, акъвазна, элкъвена вири патарихъ клигна, ахпа ада тупIал хъалхъамда эцигна. Кар саламатдаказ куьтягьна, адаз гьасятда хъфена Марья Кириловнадиз хабар гузкIан хьана, амма сад лагьана чапрас вилер авай, расу чIарар алай бежгъер-бежгъер хьайи парталар алай са гадади, беседкадин кьулухъай хкечIна, мегъуьн ттарцел чукурна ва хъалхъамдиз гъил сухна. Сашади чалагъанди хьиз адал вегьена ва адан кьве гъилни кьуна ккIана.

— Вуна ина вучзава? — лагьана ада.

— Ваз вуч ава? — лагьана жаваб гана, адан гъиляй вич акъудиз алахънаваз, гадади.

— ТупIал тур, расу къуьр, — лагьана гьарайна Сашади, — тахьайтIа за ваз зи саягъдалди тарс гуда.

Жавабдин еринда гадади адан ччин кутуна гъуталди яна, амма Сашади ам ахъайнач ва вичин туьд къазундайвал гьарайна:

— Угърияр, угърияр — иниз ша, иниз...

Гадади адан гъиляй вич акъудиз кIанз гзаф ялна. Аквадай гьаларай, ам Сашадлай кьве йисан чIехи ва гзаф гужлу тир, амма Саша адалай зиринг тир.

Абур са шмуд минутада ккIана хьана, эхир расу гадади гуж басмишна. Ада Саша ярхарна кIаник кутуна, адан туьтуьх кьуна.

Амма и чIавуз са гужлу гъили адан расу ва векъи чIарар кьуна ялна — багъманчи Степана ам ччиливай зур юкIунин виниз хкажна.

— Агь, расу шайтIан, — лагьана багъманчиди, — вуна вуч жуьрэтдалди гъвачIи барин гатазва.

Саша кIвачел акьалт хъувуна, вич-вичел хтана.

— Вуна зун закIамрилай кьуна, — лагьана ада, — тахьайтIа вавай зун гьич ярхариз жедачир. Исятда къахце тупIал ахпа квахъ инай.

— Бес къахкучни, — лагьана жаваб гана расуда ва, сад лагьана алай чкадал фарфалаг хьиз алчуд хьана, вичин чIарар Степанан гъиляй акъудна.

Ада катун башламишнай, амма Сашади адахъ агъакьарна адан далуда эцяна, — аял зарб алукьна, багъманчидини ам мад кьуна ва кьуршахдалди кутIунна.

ТупIал къахце! — лагьана гьарайна Сашади.

— Яваш — барин, — лагьана Степана, — чна ам приказчикдин патав туьнбуьгь ийиз тхуда.

И есир кьур аял багъманчиди агъадин гьаятдиз тхвана, Сашани, къазуннавай ва къацу хъчарай кьацІанвай вичин шалвардиз рикІин секинсузвилелди вил ягъиз-ягъиз адан гуьгъуьна аваз фена. Сад лагьана ибур пудни вичин тевледиз тамашиз физвай Кирила Петровичан вилик акъатна.

— Им вуч хабаря? — лагьана жузуна Степанавай.

—Степана хьайи агьвалат вири куьрелди ахъайна.

Кирила Петровича адахъ дикъетдалди яб акална.

— Вун идахъ галаз ккуьн патахъай ккІана женжел? — лагьана, ада Сашадихъ элкъвена.

— Ада хъалхъамдай тупІал чуьнуьхна, буба, буюрмиша, тупІал къахкурай.

— Вуч тупІал, гьи хъалхъамдай?

— Зав Марья Кириловнади... гьа тупІал...

Сашадвай вичивай—вич квахьна, адан фикирар акахьна. Кирила Петровича ччин чІурна ва кьил галтадна лагьана:

— Ина Марья Кириловна къаришмиш хьанва. Вири тир-тирвал хиве яхъ, тахъайтІа за вун акІ тІвалуналди гатада хьи, ваз касни чир хъижедач.

— Валлагь, буба, зун, буба... заз Марья Кириловнади буюрмишай са карни авач, буба.

— Степан, алад — кван, фена заз са вижевай таза тІвал атІана гъваш.

— Яваш, буба, — за вири лугьуда. За къе гьаятда чамарар ахъайзавай, Марья Кириловна бахади пенжер ахъайна, — зун зверна пенжердин кІаниз фена — бахади къастуналди тушиз тупІал вегьена, зани ам къачуна хъалхъамда кІевна, — ва — ...ва и расу гададиз а тупІал чуьнуьхиз кІан хьана.

— Ада къастуналди тушиз вегьена, вазни кІевиз кІан хьана — Степан, алад тІвалар гъваш.

— Яваш, буба, за вири лугьуда. Марья Кириловна бахади заз мегъуьн ттарцин патав фена тупІал хъалхъамда эцигун буюрмишнай, за фена эцигна — и негьекьан гададиз...

Кирила Петровича негьекьан гададихъ элкъвена адава ажугълуз хабар кьуна:

— Нид я вун?

— Зун Дубровский агъайрин гьаятдин итим я — лагьана расу гададиз.

Кирила Петровичан ччиниз чIулав ранг акъатна.

— Вуна, заз чидайди, зун агъавиле кьабулнавач, хъсан я — лагьана ада. — Бес вуна зи багъда вуч ийизвай?

— Малина[1] чуьнуьхзавай, — лагьана жаваб гана гадади, гьич вичиз къайгъуни авачиз.

— Агьан, — лагьана Кирила Петровича, — къуллугъчини вичин бариндал атайди я: кешиш гьихьтинди ятIа, адаз табийбурни гьахьтинбур я. Зи багъда Малина мегер мегъуьн ттарцел экъечIдани?

Гадади са жавабни ганач.

— Адаз буйругъ це, буба, тупIал къахкурай, — лагьана Сашади.

— Вун кис, Александр, — лагьана Кирила Петровича, — зун ви дуван акваз гьазур жезвайди вуна рикIел хуьх. Ахлад жуван кIвализ. Вун чапрас, — вун гъил туькIейди яз аквазва заз — тупIал къахце, жуван кIвализ квахь.

Аялди гъуд ахъайна къалурна, гъиле затIни авачир.

— Эгер вуна заз вири тир-тирвал хиве кьуртIа, за вун гатадач, артух кIерецар къачудай са шагьини гуда. ТахьайтIа, за ваз гьич ви рикIел алачир са кар кьада. Гьан!

Аялди са жавабни ганач, ам, кьил хура ттуна ва вич халис кIамай хьиз къалуриз, акъвазна.

— Хъсан я, — лагьана Кирила Петровича, — ам сана ттуна агала, клига, кат тавурай — нагагь катайтIа кIвале авайбрун виридан хам хутIунда за.

Степана гада тхвана лиферин демекда ттуна, демек агална адал къаравулда къушариз клигдай Агафья акъвазарна.

— Исятда шегьердиз исправникдиз эвериз алад, — лагьана тхузвай аялдин гуьгъуьниз клигна, Кирила Петровича, — жезмай кьван гьереката.

КIвале къекъвез-къекъвез ва хъел кваз уьфтуьнай «Гром победы»... ягъиз-ягъиз, Кирила Петровича фикирна:

— Ина са шакни авач. Ада лянет хьайи Дубровскийдихъ галаз алакъаяр хвенва. Амма яраб ада дугъриданни адаз куьмекдиз эверна жал? Белки, зун эхирни Дубровскийдин цIийи гелерал дуьшуьш хьанва жеди, акI ятIа ам чи хурукай хкатдач. Чна и агьвалатдикай менфят къачуда. Яваш! Зенгинин ван я, аллагьдиз шукур, им исправник я.

— Эй, кьунвай гада иниз гъваш.

---

1 Малина — некьийрин, мерейрин жуьре йимишар я.

И арада файтон гьаятдиз гьахьна ва чаз таниш тир исправник михьиз руквади кьунваз кІвализ гьахьна.

— Хъсан хабар ава, — лагьана Кирила Петровича, — за Дубровский къуна.

— Аллагьдиз шукур хьуй, ваше превосходительство, — лагьана вичиз шад хьайи саягъдалди исправникди, — бес ам гьина ава?

— Яни кьурди Дубровский туш, адан дестедкай сад я. Ам исятда иниз гъида. Ада чаз атаман[1] кьаз куьмекда. Ингье ам гъана.

Гьейбатлу къачагъ гуьзлемишзавай исправник, са 13 йиса авай, бегьем зайиф тир аял акуна, мягьтал хьана. Ам вич гъавурда гьат тавунвай са саягъда Кирила Петровичахъ элкъвена, адавай вич гъавурда ттун кІанз, вил алаз акъвазна. Кирила Петровича инал экуьнан агьвалат ахъайиз башламишна, амма гьич Марья Кириловнадин гафни кьунач.

Исправникди, гьар минутада гъвачІи ярамаздиз клигиз, адахъ дикъетдалди яб акална; гъвачІи ярамаз лагьайтІа, ада, вич вичин патав жезвай са кардизни фикир гун тийизвай, гьакІан кІамай хьиз къалурзавай.

— Вахъ галаз хелветда рахаз эхтияр це, ваше превосходительство, — лагьана эхир приставди.

Кирила Петровича ам маса кІвализ тхвана, ракІар агална.

Са зур сятдилай абур мад, вичин кар куьтягьунал вил алаз акъвазнавай дустагъ авай залдиз гьахь хъувуна.

Приставди адаз икІ лагьана:

— Бариндиз вун шегьердин дустагъханада ацукьариз, къамчидалди гатаз ва ахпа Сибирдиз ракъуриз кІанзавай, — амма зун ви патахъай хкечІна ва валай гъил къачун тІалабна за. Ахъая ам.

Гада ахъайна.

— Бариндиз сагърай лагь, — лагьана исправникди.

Гададі, Кирила Петровичан патав агатна адан гъилиз темен гана.

— Ахлад жуван кІвализ, — лагьана адаз Кирила Петровича, — амма идалай кьулухъ ттарци хъалхъамрай малинаяр чуьнуьхмир.

Гада экъечІна, — ада балкондилай шадвилелди хкадарна ва кьулухъ клиг тийиз никІерай яна Кистеневкадиз чукурна. Хуь-

[1] Атаман — кьил, чІехиди.

руьв агъакьайла, хуьруьн къерехда эвелимжид тир, са цIвезвай-кIвалив акъвазна, ада пенжер гатана.

— Фад фу це, чIехи диде, — лагьана аялди, — за экуьнлай затIни тIуьрди туш, гишила рекьизва зун.

— Агь, ам вун яни, Митя, вун гьиниз квахьнавай, гъвачIи шайтIан, — лагьана къариди.

— Ахпа ахъайда за ваз, къари-диде, ваз минет я фу це.

— КIвализ гьахь эхир.

— Мажал авач, къари-диде, — за мад са чкадиз чукурна кIанзава. Фу, аллагьдин хатурдай, фу це.

— Ажеб кьарай атIайди я вун, — лагьана гъур-гъур авуна къариди, — ма къачу и чIук фу, — гьакI лагьана ада пенжердай са чIук чIулав фу вугана.

Гададиди къанихвилелди адаз кIас яна ва жакьваз-жакьваз гьасятда анлай анихъ рекье гьатна.

Хурушум жезвай. Митя муьхцерин, ратIарин ва саларин арайрай илис жез-илис жез Кистеневкадин тамуз фена. Тамун сифте гьалтдай къаравулар тир кьве лацу къавахдив агъакьайла, ам акъвазна, вири патарихъ вил экъуьрна, ахпа ада атIуз-атIуз къати ван ийидайвал уьфт агалдарна, яб акализ башламишна; адаз кьезил ва яргъал давам авур уьфтуьни жаваб гана, гамукай сад хкечIна адан патав атана.

XVIII-КЬИЛ

Кирила Петрович залда инай-аниз анай-иниз къекъвезвай, ада адет тирдалайни кІевиз вичин макьам яазавай.

Вири кІвалик юзун акатнавай — къуллугъчийри гьар патахъ зверзавай, къуллугъчи рушар тади кваз къекъвезвай-сарайра кучерри карета кутІунзавай. Гьаятда халкь кІватІ хьанвай. Ханум рушан кІвале, къуллугъчи рушарин юкьа аваз свас туькІуьрдай папа гуьзгуьдин вилик ччиниз цлан ранг янавай, чІарни юзан тийиз акъвазнавай Марья Кириловна безетмишзавай; адан кьил брильянтрин заланвиликди агъуз хьанвай; игьтиятсузвал авур гъили вичиз раб-блавка акьадарайла ам жизви зурзадай, амма чуькьни тийиз, кьиле са фикирни авачиз гуьзгуьдиз клигиз акъваздай. РакІархъай Кирила Петровичан ван акъатна:

— Куьтягь жезвачни?

— Исятда, — лагьана жаваб гана кьил туькІуьрдай папа. — Марья Кириловна, къарагъ кван жуваз клиг; хъсан яни?

Марья Кириловна къарагъна, ада са жавабни ганач. РакІар ачух хьана.

— Свас гьазур я, — лагьана папа Кирила Петровичаз, — каретада ацукьиз буйругъ це.

— Аллагьди хъсан рехъ гуй, — лагьана Кирила Петровича ва столдилай Исадин шикил къачуна, — зи кьилив агат, Маша, — за ваз хийир-дуьа ийин, — лагьана рушаз ада рикІиз эсер авунвай юмшагъ ванцелди.

Фагъир руш адан кІвачерик ярх хьана, шехьна.

— Ччан буба, — ччан буба, — лугьуз хьана ада вилерай накъвар авахьиз-авахьиз, адан ван кьурана, адай гаф акъат хъувунач.

Кирила Петровича адаз хийир дуа ийиз гьерекатна, — ахпа ам масабру къарагъарна ва хъуьчІеркай кьуна тхвана каретада

акьадарна. Адахъ галаз адан свасвилин дидени[1] къуллугъчи рушаркай сад ацукьна. Абур клисадиз фена. Ччам гьана абрал вил алаз акъвазнавай. Ам сусан вилик экъечІна ва идан ччиниз яанавай цлан ранг ва гъариба гьал акуна, ам тажублу хьана. Абур кьведни санал къайи, ичІи клисадиз гьахьна — абрун гуьгъуьнлай ракІар агална. Кешишди, минбардай экъечІна, гьасятда башламишна. Марья Кириловнадин вилериз затІни аквазвачир, япариз затІни ван жезвачир, адан рикІе авайди тек са фикир тир: ада лап экуьнлай Дубровский гуьзлемишзавай, са минутадани адан умуд атІанвачир, амма кешишди адахъ элкъвена адаз адетдин суал гайила, ам зурзана ва къах хьана амукьна — амма ада гьеле жаваб энгеларзавай, гьеле гуьзлемишзавай: адан жавадбиз клигиз акъваз тавуна, кешишди мад элкъуьриз хъижен тийир никягьдин гафар лагьана.

Никягь куьтягь хьана. Марья Кириловнадиз вичин такІан гъуьлуь гайи къайи темендикай хабар хьана, анал алайбру шадвилелди мубаракар авур ванер хьана, гьакІ ятІани, вичин уьмуьр гьамишалугъ ракьара гьатнавайвилихъ, Дубровский вич азад ийиз атун тавунихъ адавай генани инанмишвал ийиз жезвачир. Князди адаз хуш гафар лугьуз башламишна, амма ам а гафарин гъавурда гьатнач, абур клисадай экъечІна, гьаятда Покровский хуьруьн лежберар кІватІ хьанвай. Адан вилер тадиз абруз клигна къекъвена ва ахпа мад са куьнизни фикир тагур гьалдиз элкъуьн хъувуна. Ччамни свас санал каретада ацукьана Арбатовадиз хъфена, абур гьана къаршуламишнин патахъай Кирила Петровични гьаниз фенавай. Жегьил папахъ галаз хелветда амукьайла адан къайивал акуналди князди гьал кІусни дегиш хьанач. Ада ширин—шит рахунралди ва шадвилералди адан япайакъуднач, ам гьакІан, простой ва жавабар истемиш тийир гафаралди рахаз хьана. Гьа саягъда абур цІуд версиниз кьван фена, лекъвер-синер авай хуьрерин рекьяй балкІанри зарб чукурзавай, вичин английский рессоррал—яярал алай карета лап жизви тахьана галтад жезвачир. Сад лагьана кьулухъай галтугзавайбурун гьараюнин ванер акъатна, карета акъваз хьяна, ам яракьламиш хьанвай са кІерет итимри элкъуьрна юкьа ттуна, — ярумчух маскадалди ччин чуьнуьхнавай са касди жегьил княгиня ацукьнавай патай ракІар ахъайна, адаз лагьана:

— Вун азад я, экъечІа.

— Им вуч хабар я, — лагьана гьарайна князди,—вун вуж я?

---

1 Руш гъуьлуьз тхудайла дидевилиз тайинардай паб.

— Им Дубровский я, — лагьана княгиняди.

Князди вичи-вич квадар тавуна, къвалал алай жибиндай рекьин тапанчи акъудна ва маска алай къачагъ яна. Княгинядай гьарай акъатна, ада къве гъилелдини ччин кІевна. Дубровскийдин къуьнел хер хьана иви акъатнавай. Князди са минутани пуч тавуна муькуь тапанчи акъудна. Амма адав ядай мажал вуганач. Каретадин ракІар ахъа хьана, са шмуд гужлу гъили ам каретадай ялна авудна ва адан гъиляй тапанчи акъудна. Адан винелай чукІулри цІарцІар гана.

— Адак кямир! — лагьана Дубровскийди, — ччин чІурузвай адан юлдашар къулухъ къекъечІна.

— Вун азад я, — лагьана мад Дубровскийди ччиниз цлан ранг янавай княгинядиз.

— Ваъ—лагьана ада!—Геж хьана—зун никягьнава, зун никягьнава, зун князь Верейскийдин паб я.

— Вуна вуч лугьузва, — лагьана гьарайна умудсузвилелди, еке хажалатдалди Дубровскийди, — ваъ, вун адан паб туш, вун ви эхтиярсуз гужуналди мажбур авурди я, вуна са чІавузни разивал гайиди туш.

— Зун рази хьана, за кьин кьуна, — лагьана ада мягькемвилелди, — князь зи гъуьл я ам азад авуниз буйругъ це, зунни гьадах галаз. Зи вун алцурарначь За вун лап эхиримжи минутадал кьван гуьзлемишиз хьана — амма гила, за лугьузва ваз, гила геж хьана. Чун ахъая.

Амма Дубровскийдиз адан гафарин ван жезмачир-хирен тІалди ва рикІин гужлу теспачавили ам къуватдай вегьенвай. Ам чархунив ярх хьана, къачагъар адал алтІушна. Ада абруз са шмуд гаф лагьана, абру ам балкІандал акьадарна, кьве касди ам кьуна садани балкІандин виликай кьуна, каретадал кутІуннавай итимар, каретадкай ахъайнавай балкІанар рекьин кьулал туна, са затІни тараш тавуна ва чпин атамандин кьисас яз са стІал ивини экъич тавуна, вири хъфена.

XIX-КЬИЛ

Къалин тамун юкьва гъвачIи гуьтIуь са векье са гъвачIи накьвадин къеле хкаж хьанвай—им хандакIдикайни кьакьан руквадкай ибарат тир хьи, ибрулай анихъ са кьадар кумаярни ччиликай атIанвай къазмаяр галай.

Гьаятда са гзаф инсанри, кьилел шапкаяр алачиз ацукьна, стхавилин уртах къажгъандин патав обед незвай; чпел алай парталрин жуьреба-жуьревилиз ва виридан яракьламиш хьуниз клигайла, гьасятда абур къачагъар тирди чир жедай. Рувал гъвачIи тупунин патав, кIвачерни кучудна, къаравулчи ацукьнавай; ада вичин парталдин са бязи чкайриз пине яазавай,—рапуналди кIвалахунин устIарвили ам тежрибалу дерзи тирди къалурзавай, — ва гьар са минутада ам вири патарихъ клигзавай.

Са чехир хъвадай къаб са шмуд сеферда садан гъиляй муькуьдан гъилиз физ къекъвенвайтIани, и кIеретIдин арада са къариба кисун авай—къачагъри обед авуна куьтягьна, сад-садан гуьгъуьнлай къарагъиз, дуа авуна, бязибур кумайрик хъфена, муькуьбур тамуз чкIана ва я урусрин адет тирвал са вил ахвар ийиз къаткана.

Къаравулчидини вичин кIвалах куьтягьна, вичин бежгъерар юзурна; вичи ягъай пинедиз хушвилелди тамашна, раб хилек кутун хъувуна, балкIандал хьиз акьахна тупунал ацукьна, вичихъ авай кьван вири ванцелди куьгьне заманрин пашманардай, ва фикирлу ийидай мани яаз башламишна:

Не шуми, мати зеленая Дубравушка,
Не мешай мне, молодцу, думу думати.[1]

---

[1] Сес ийимир, диде тир къацу тамар, Заз, зи кьегьалдиз, фикир ийиз манийвал ийимир.

И чІавуз кумайрикай садан ракІар ахъа хьана, кьилел лацу тесек алай, эердиз михьивилелди ва фурсунивди алукІнавай са къари экъечІна гурцелдив акъвазна.

— Бес я ман, Степка, — лагьана ада хъел квaз, — барин ксанва, амма ваз чидайди гьараюн я—квехъ я са гъвелни гъейрет я инсаф авач эхир.

— Хьана завай са тахсир, Егоровна, — жаваб гана Степкади, — мад за гьарай хъийидач, чи буба ксурай вичиз сагъ хьун хъувурай.

Къари хъфена, Степка тередал къекъвез хьана.

Къари экъечІай кумада, пердедин кьулухъ, вичин рекьин кроватдал Дубровский къатканвай. Адан вилик квай столдал адан тапанчияр алай, шуьшка кьилихъ галай цлахъай куьрсарнавай. Кумадин ччилени цларани хъсан багьа къимет авай гамар кьаличаяр авай, пипІени папарин гимишдин туалет ва гуьзгуь авай.

Дубровскийдин гъиле ахъайна ктаб кьунвай, амма вилер адан акьалхьанвай. Пердедихъай клигзавай къаридизни ам ахварал фенвани ва я хиялда гьатнавани чир жезвачир.

Сад лагьана Дубровский зурзана-къеледа гьарай-эвер гьатнава—Степкади адан дакІардай кьил ттуна гьарайна:

— Владимир Андреевич тха, чибру лишан гузва, чахъ къекъвезва.

Дубровскийди кроватдилай хкадарна, тадиз яракьар къачуна, ам кумадай экъечІна. Къачагъар ван-сес ацалдна гьаятда кІватІ хьанвай, ам экъечІзамазди вири нефес акъуд тийиз кисна.

— Вири инал алани? — лагьана жузуна Дубровскийди.

— Къаравулда авайбурулай гъейри, вири ала, — лагьана жаваб гана.

— Чкайрал! — лагьана гьарайна Дубровскийди. Къачагъриени гьарда са тайин чка кьуна.

И чІавуз къаравулда авайбурукай пуд кас чукуриз-чукуриз къапудихъ хтана. Дубровский абрун вилик фена.

— Вуч хабар я? — лагьана жузуна ада.

— Тама солдатар ава, — лагьана жаваб гана абру, — чун элкъуьрна кьазва.

Дубровскийди къапуяр агалун буюрмишна, — вич тупуниз клигиз фена. Тамай са шмуд касдин ван акъатна, мукьа жез башламишна — къачагъри ван сес акъуд тийиз гуьзлемишзавай. Сад лагьана пуд-кьуд солдат тамукай хкатна дуьздал акьалтна

ва гьасятда кьулухъди хъфена — абру юлдашриз хабар гун патал тфенгар яна.

— Дяведиз гьазур хъухь, — лагьана Дубровскийди, — къачагърин арада кушкуш гьатна — ахпа мад вири секин хьана.

И вахтунда абруз мукьа жезвай отряддин сесер ван хьана, ттарарин арайрай яракьри цIарцIар гана, вишни яхцIурни цIуд кас солдатри тамукай хкечIна гьарайдин ван алаз тередал чукурна. Дубровскийди тупунал фитил эцигна, лап хъсан ягъун хьана: садан кьил галудна, кьведал хирер хьана. Солдатрин арада кичIе хьана къаришухвал гьатна, амма офицерди вилик вегьена, солдатрини адан гуьгъуьнал алаз тередал чукурна; къачагъри абур тфенгривди ва тапанчийривди ягъиз хьана. Къад кас кьван чпин хер алай юлдашар хандакIда туна, тередал хъел квaз дили хьанвай солдатар акьахзавай тере къачагъри гъиле якIвар аваз хуьз хьана; акахьай дяве башламишна, солдатар тередал акьалтнавай, къачагъри кьулухъ чIугваз башламишна, амма Дубровскийди, офицердив агатна, адан хурал тапанчи эцигна яна; офицер ччинихъ яох хьана, са кьадар солдатри ам къахчуна, гъилерал алаз тамуз хутхуз гьерекатна, амайбур, начальник авачиз амукьна, акъваз хьана. РикI кIеви хьайи къачагъри душман серсер хьайи и минутадкай хийир къачуна, абур басмишна, чуькьена хандакIдиз хъивегьна, гьужумзавай солдатар катиз башламишна—къачагъар гьарайдин ван ацалдна абрухъ галтугна. Гъалибвал къачагъри къазалмишун якъин хьана. Душман михьиз чкIана катнавайвилихъ инанмиш яз, Дубровскийди вичин итимар акъвазарна ва, къаравулар кьведра артухарна, абур галаз къеледиз гьахь хъувуна, хер алайбур кIватI хъия ва садни пата-къерехдиз къекъечIмир лагьана, буйругъ гана, къеле агална.

Эхиримжи вакъиайри гьукумат Дубровскийдин кичIевал авачиз ийизвай къачагъвилериз рикIивай фикир гуниз мажбур авунай. Ам авай чкадин гьакъиндай вири малуматар кIватIнай. Ам я ччан аламаз кьун ва я адан мийит хкун патал тамам са рота солдатар ракъурнай. Ибру адан дестедкай са шмуд кас кьуна ва ибруз абрун арада Дубровский авачирди чирхьана. Са шмуд йкъан адалай кьулухъай Дубровский вичихъ галаз санал къачагъвалзавайбур вири кIватIна, вичи гьамишалугъ абрухъай ччара хьун къаст авунвайди малумарна ва абрузни чпин уьмуьрдин тегьер дегишарун меслят къалурна.

— Зи начальниквилин кIаник квaз куьн девлетлу хьана,

квекай гьар садав паспортни гва хьи, гьадалди адавай гьич хата авачир са яргъал губерниядиз физ жеда ва амай уьмуьр гьана дугъривилелди зегьмет чIгваз булвилин, мублагьвилин къене акъудиз жеда. Амма куьн вири гьарамзадаяр я, якъин хьи, квез и пеше кадариз кIан жедач.

И гафарлай кьулухъ ам абрувай ччара хьана, вичихъ галаз ада тек са*... тхвана. Ам гьиниз фенатIа садазни чир хьанач. Сифте и шагьидвилерин дуьзвилиз шак гъиз хьана... къачагъри чпин атамандин тереф хуьзвайди малум тир. Къачагъар ам хуьз кIанз чалишмиш хьанава лугьуз фикирзавай — амма нетижайри а шагьидвилергьахъ тирди къалурна—зузундал гъидай къачагъри вигьинар, цIаяр ягъиз ккунар ва къакъуднар-тIарашунар амукьнач, абрукай азад хьана. Маса хабарриз клигайла, Дубровский заграницадиз фена чуьнуьх хьунухь чирхьана.